

UNIVERSITETI I EVROPËS JUGLINDORE- TETOVË
FAKULTETI I GJUHËVE, KULTURAVE DHE KOMUNIKIMIT
PROGRAMI I DOKTORATËS: GJUHË DHE LETËRSI SHQIPE

Mendimi letrar dhe estetik modernist në prozën e Mitrush Kutelit

(Disertacion doktorate)

Mentori:

Prof. dr. Hamit Xhaferi

Kandidati:

Msc. Mirela Saraçi

ID:126153

Pasqyra e lëndës

Mirënjohje.....	Faqe 4
Hyrje.....	Faqe 7
Objekti i punimit.....	Faqe 8
Metodologjia dhe struktura e studimit.....	Faqe 9

Kapitulli 1

1.Vështrim i përgjithshëm mbi veprimtarinë letrare dhe artistike të Mitrush Kutelit.....	Faqe 10
1.1 Jeta dhe krijimtaria e Mitrush Kutelit.....	Faqe 15

Kapitulli 2

2. Receptimi i veprës së Kutelit nga kritika shqiptare para dhe pas viteve '90.....	Faqe 19
2.1 Kuteli dhe Fan S.Noli.....	Faqe 26
2.2 Kuteli dhe Poradeci.....	Faqe 28

Kapitulli 3

3. Krijimtaria poetike e Mitrush Kutelit.....	Faqe 30
3.1 Poema: “ Poem Kosovar”.....	Faqe 36
3.2 Poema: “ Sulm e lotë”.....	Faqe 45

3.3 Poema: “ Baltë nga kjo tokë”	Faqe 47

Kapitulli 4

4. Krijimtaria në prozë e Mitrush Kutelit.....	Faqe 53

4.1 “ Tregime të zgjedhura”	Faqe 57

4.2 Novela “ E madhe gjëma e mëkatit”	Faqe 64

Kapitulli 5

5. Raporti i prozës së Kutelit me letërsinë gojore.....	Faqe 73

5.1 Tipizimi i personazheve.....	Faqe 76

5.2 Filozofia popullore përmes oralitetit dhe elementeve biblike.....	Faqe 83

5.3 Trajta të rrëfimit popullor në novelën “ E madhe është gjëma e mëkatit”	Faqe 87

5.4 Leksiku i përzgjedhur i Kutelit.....	Faqe 94

Kapitulli 6

6. Kuteli kritik.....	Faqe 110

Kapitulli 7

7. Vendi i Kutelit në letërsinë shqipe dhe vendi i tij dje dhe sot.....	Faqe 121

Përfundime

Shtojca 1. Testament i Kutelit.	Faqe 147

Shtojca 2. Vepra dhe dorëshkrime të rralla të Mitrush Kutelit. .... Faqe 156

Shtojca 3. Studjues dhe shkrimtarë për kritikën e Kutelit. .... Faqe 167

Abstrakt

Bibliografia

1. Vepra të Mitrush Kutelit..... Faqe 173
2. Literaturë teorike dhe kritika e shfrytëzuar. .... Faqe 176

Mirënjohje

Materiali që keni në duar është një punë që është kurorëzuar me jo pak vështirësi, mund, përkushtim dhe kohë për t'u realizuar. Por, ai nuk do të kishte formatin e tanishëm në tezën e gradës shkencore “Doktor i shkencave letrare” pa bashkëpunim të vazhdueshëm dhe drejtim të specializuar e cilësor shkencor.

Ndaj, shpreh mirënjohjen time për stafin akademik të Shkollës doktorale të Letërsisë, pranë Universitetit të Evropës Juglindore, Tetovë (pranë të cilit po paraqes këtë tezë) dhe veçanërisht një meritë e veçantë i takon udhëheqësit tim shkencor, Prof. dr. Hamit Xhaferit, për besimin dhe kurajon e dhënë për realizimin e kësaj teme doktorature, për dashamirësinë dhe durimin e treguar gjatë gjithë çasteve të punës.

Me mirënjohje të thellë i drejtohem familjes sime, të cilës i detyrohem pa masë për kohën që iu kam rrëmbyer.

Falenderoj miqtë e mi për ngrohtësinë dhe inkurajimin që më dhanë gjatë çasteve të kohës që u punua kjo tezë.

Së fundi, shpreh mirënjohjen time ndaj atyre që ushqyen pasionin tim për librin, prindërve të mi të pakursyer për të ndihmuar në rrugëtimin tim.

1907-1967

Profesionalizmi në letërsi në vendin tonë është, hëpërhë, një rrugë vuajtjesh, buka e tij është e hidhur... terreni i letërsisë është një tokë tek gëlojnë gjarprinjtë. Të vrasin shokët se u bën hije. Dhe kur nuk u bën hije, do të thotë se nuk je i zoti për letërsi.

Mitrush Kuteli

... vepra e tij në tanësi mbetet e pazbulueme, nën hijen e vet.

Martin Camaj

... ujku nuk e ha ujkun, por arbri e ha arbrin, si urdhëron kanuni i Lekë Dukagjinit.

Autori

Sikur ta dinë vëllezërit tanë se sa e rëndë ish në atë kohë barra e përhapjes së gjuhës sonë, sikur ta dinë sa ishte një çudi dhe mister i pakuptuar që një shërbëtor i fesë të jetë një apostull i shqipes, do të ndjenin një fill dhimbje, të paktën, për harrimin e pameritueshëm.

Mitrush Kuteli

Hyrje

Në arealin letrar shqiptar vepra letrare e Mitrush Kutelit është një model që tenton drejt një trajte të re së të rrëfyerit, duke kombinuar me mjeshtëri teknika narrative tradicionale me ato moderne, duke u dhënë teksteve një dinamizëm e njëkohësisht një thyerje artistike, larg monotonisë.

Mitrush Kuteli bën pjesë tek ata autorë që krijimtarinë e tij e ka ndarë midis periudhës '30-'40.

Studimi ka për objekt të paraqes një analizë dhe krahasim të veprave të Mitrush Kutelit të cilat kanë të bëjnë me kontekstin socio-politik dhe kulturor, duke marrë parasysh se deri më sot janë bërë pak studime të thelluara mbi krijimtarinë e Kutelit dhe relacionet e tij me sistemin komunist.

Krijimtaria letrare e Mitrush Kutelit përbën një pasuri të veçantë për artin dhe letërsinë tonë. Kuteli së bashku me Koliqin është themeluesi i prozës moderne shqiptare.

Tema themelore e artit të tij është dashuria madje dashuria për Shqipërinë.

Vepra e tij gjysmë e ndaluar ende nuk është botuar e plotë. Veç veprës së plotë të botuar, prej tij kemi trashëguar edhe dy tekste me informacione autobiografike: Kujtesa (1965) dhe Testamenti (1967).

Shumë shkrime lirike dhe zhirime psikologjike të njeriut si individ, situatat dramatike e ndonjëherë tragjizmi, janë elemente në prozën e tij.

Objekti i punimit

Teza “ Mendimi letrar dhe estetik modernist në prozën e Mitrush Kutelit”, ka për qëllim të evindetojë në disa linja atë çka është origjinale në prozën rrëfimtare të këtij autori dhe të përcaktojë vendin që zë kjo prozë në letërsinë shqipe. Pjesa analitike e studimit i trajton çështjet në kompleksitetin e veprave, duke i shoqëruar edhe me shembuj konkretë nga veprat që kemi marrë në shqyrtim, qofshin këto vepra në prozë a poezi. Kjo metodë i shërben ngritjes së hipotezave të studimit për të shqyrtuar si shfaqet edhe konteksti artistik, nëpërmjet mishërimit të personazheve në veprat e autorit dhe veçorive të teknikës rrëfimtare. Në këtë mënyrë, synohet që krijimtaria e Mitrush Kutelit të inkluadrohet në kontekstin e kohës, të evidentohen tiparet e papërsëritshme të saj dhe pastaj të jepen vlerësime për vendin që ai duhet të zërë në letërsinë shqipe. Është shfrytëzuar një literaturë e gjerë ku krahas njohjes së krijimtarisë së autorit është shfrytëzuar edhe literaturë teorike, si synim i rëndësishëm i këtij studimi, për t’i dhënë atij një mbështetje sa më solide të mundshme.

Metodologjia dhe struktura e punimit

Emri i njohur i Mitrush Kutelit ose ndryshe Dhimitër Pasko, është një emër shumë i dashur për lexuesit shqiptarë që u kujton atyre prozën e mrekullueshme nga më të rrallat dhe më të paarritshmet me rrëfime e rrëfenja. I kujton lexuesit *Poemin e famshëm kosovar*, *Tregimet e moçme shqiptare*, *Romanet e pambaruara për jetën dhe luftrat e shqiptarëve*, *poezi, ese dhe shkrime publicistike*. Pasqyrohen qëndrimet, refleksionet dhe vlerësimet rreth dukurive kulturore, veprave letrare dhe krijuesve të tyre në jetën artistike e kulturore shqiptare të viteve '30- '40 të shekullit të kaluar.

Gjithashtu kritika letrare, në kohë të ndryshme ka nxjerrë në pah vlerat dhe antivlerat, ka trajtuar dhe vlerësuar shkrimet dhe veprat e ndryshme letrare, duke qenë herë konstatuese, herë panegjirike, herë gjykime të drejta dhe herë-herë në rolin e reklamës.

Për vetë natyrën e studimit kemi qenë të detyruar t'i lexojmë dhe t'i analizojmë të gjitha tekstet e Mitrush Kutelit. Ndaj të gjitha metodat e përdorura si krahasuese, analitike, vlerësuese, biografike dhe sintetizuese janë të mira përderisa mbeten mjet dhe nuk bëhen qëllim më vete.

Kapitulli 1

1. Vështrim i përgjithshëm mbi veprimtarinë letrare dhe artistike të Mitrush Kutelit.

Çdo lexues i letërsisë shqipe sapo dëgjon emrin e Mitrush Kutelit, sjell në mendjen e tij një imazh, krijon një figurë e përjasje e cila lidhet me një personalitet të kulturës sonë, me një krijues në fushën e letrave shqipe me një shkrimtar që ka bërë emër dhe ka lënë pas një trashëgimi të rrallë për nga mjeshtëria me të cilën është krijuar.

Faktet nuk lënë shteg për qëndrime subjektive, me përjashtim kur këto qëndrime janë të qëllimshme apo të imponuara. Duke pranuar krahas kërkesave të tjera, si një element shumë të rëndësishëm të vlerësimit të çdo njeriu në jetë, punën e tij konkrete, punën në shërbim të vendit dhe popullit të tij, për Kutelin do të themi se ka bërë shumë dhe ka lënë shumë, por, për një kohë të gjatë në mënyrë të çuditshme është vlerësuar shumë pak, për të mos thënë se është bërë çdo gjë për ta mënjanuar e për ta lënë në harresë. Nga të gjitha këto përfundime të nxjerra e të vërtetuara nga momente kryesore të jetës së tij lindin një sërë pyetjesh të cilat kërkojnë përgjigje:

- *Pse është luftuar dhe denigruar ky autor?*
- *A është Kuteli armik i këtij vendi dhe nëse po, në ç'masë puna dhe vepra e tij përbëjnë vepër "armiçësore"?*
- *Cila pjesë e veprës së tij shkonte ndesh me normat dhe frymën e kohës?*

Por, që përgjigjet të jenë sa më afër realitetit duhet t'i përgjigjemi pyetjes kush ishte Mitrush Kuteli?

Mitrush Kuteli është “Lugati”, është “Dr. pas”, është “Izedin Jashar Kutriliija”, është “Bufi i kënetës” etj. Kompleksitetin e motivimit personal dhe të ndërthurjes së shenjës autobiografike në shkrimin letrar e ka hetuar edhe Mitrush Kuteli që edhe në veprat e tij e shfaq veten edhe si krijues, edhe si njohës të artit letrar, edhe si interpretues të tij. Vëmë re se prirjen e tij për të interpretuar artin e vet dhe vetveten, për të dëshmuar që autori në letërsi nuk është gjë tjetër por një shumëzim i unit në trajta të ndryshme. Këtë vetëdije të shumëzimit e provon në veprën e vet duke renditur pseudonimet. I pagëzuar si person e si njeri Dhimitër Pasko, ai rendit pseudonimet, që bëhen shenja të autorit letrar: Dr. Pas, Mitrush Kuteli, Izedin Jashar Kutriliija.

Kjo lojë e shkrimit dhe interpretimit autobiografik është shfaqur në mënyrë të habitshme e origjinale te vepra e tij “Sulm e lot”, një libër që del me tre autorë, duke u përpjekur që secili të ketë një karakter të vetin. Dr. Pas, si kërkues racional, që lexon letërsinë (e vetvetes) duke u përpjekur t'i portretojë dy autorët e tjerë. Izedin Jashar Kutriliija, njëherë personazh i Poemit kosovar, bëhet pseudonim i autorit që e krijoi atë, kurse Mitrush Kuteli personazh i Poemit të Shëndaumit, bëhet pseudonim i autorit që e krijoi poemën.

Pra, loja interpretuese këtu bëhet e thellë dhe e ndërlikuar, po në thelb e gjitha shpie te krijimi i identitetit të autorit dhe lidhjes së tij me veprën letrare. Skema është: Dhimitër Pasko është njësoj me Dr. Pas e veprën e tij plus Izedin Jashar Kutriliija me veprën e tij plus Mitrush Kuteli me veprën e tij. Të gjithë personazhet, pseudonimet, të gjithë unët përbëjnë unin e autorit.

Në fakt ai vazhdon të jetë edhe pas këtyre emrave po ai: është Dhimitër Pasko, shkrimtari që u lind në Pogradec më 1907, arsimin fillor e kreu në vendlindje ndërsa arsimin e mesëm e përfundoi në Selanik dhe studimet e larta për ekonomik në Bukuresht. Tek Kuteli që në vitet e rinisë kishte lindur një afekcion i veçantë ndaj letërsisë. Për Kutelin letërsia mbeti një pasion e dashuri e madhe deri në momentet e fundit të jetës. Rugëtimin e tij e nisi me dy poezi të thjeshta “Skënderbeu” dhe “Shqipëria”. Por ky fillim modest nuk mbeti këtu, përkundrazi karriera e tij letrare njohu në vazhdim, në mesin e viteve ’20, të tjera krijime e vepra të llojeve të ndryshme në sasi dhe në cilësi. Nuk gaboï as me të rrallat e të famshmet rrëfenja, as me poezitë në gjuhën shqipe, vendlindjen, Kosovën, as me grumbullimin e folklorit shqiptar, as me përpunimin mjeshtëror të legjendave tona, as me përkthimet kompetente të disa nga veprat e autorëve të shquar si: (Gogoli, Eminesku, Turkenjev, Tolstoi, Neruda etj), as me të parin libër me kritikë letrare në letërsinë shqipe, “Shënime letrare” por as me studimet më të rëndësishme në fushën e ekonomisë shqiptare.

Nëse do të përpiqemi të gjejmë shkaqet dhe arsyet në planin artistik (si në formë ashtu dhe në përmbajtjen e krijimtarisë) është e vështirë të gjejmë tek Kuteli një krijimtari të padenjë për t’u botuar. Kjo lloj krijimtarie në planin tematik e problemor binte ndesh me periudhën kur u krijua (periudha 1930-1944) për shkak të regjimit të atëhershëm. Theksojmë se pjesa dërmuese e krijimtarisë së tij në këtë periudhë godet ashpër sistemin dhe regjimin. Megjithatë shkrimtari ynë u dënua dhe u persekutua në të dy periudhat, madje shumë më tepër në vitet e regjimit komunist. Duke gërmuar në biografinë e tij

në kërkim të fakteve dhe elementëve “armiqësorë” ndeshemi me një rreshtim të tij në radhën e trupave naziste që luftuan në Stalingrad dhe me një qëndrim “antijugosllav” apo në favor të Kosovës gjatë një vizite në Jugosllavi.

Duke i pranuar si të vërteta këto fakte, Kuteli vuajti një herë për të dhe nuk kish pse të paguante gjithë jetën dhe me të gjitha format. Këtu ndodhemi para një absurditeti: vepra i botohet kurse autori persekutohet.

Pavarësisht pengesave, dënimeve e persekutimeve të formave nga më të ndryshmet, Kuteli vazhdoi të punojë dhe të krijojë deri në fund të jetës. Vazhdoi të krijojë me po të njëjtën mjeshtëri e cilësi. Më së shumti pas ’44-ës u angazhua me përkthimin ku na ka lënë vlera të cilësisë së lartë.

Gjithashtu është e rëndësishme të shtojmë se një pjesë të përkthimeve i ka shoqëruar me parathënie të tipit vlerësues-analitik, çka dëshmon se ai vazhdoi të lëvronte edhe kritikën letrare.

Nga të gjitha këto, mund të themi me bindje se Kuteli ishte dhe mbetet një mjeshtër i madh i fjalës artistike në veçanti e një krijues i shquar në fushën e letrave shqipe. Ai shkroi për gati 50 vjet dhe lëvroi thuajse të gjitha llojet dhe gjinitë letrare. Si rezultat i kësaj pune ne sot trashëgojmë nga Kuteli 20 vëllime me prozë, poezi, kritikë, folklor, publicistikë, dhjetëra recensione, analiza, kritikë të botuar në shtypin e kohës, mbi 17 autorë të përkthyer, 11 botime në fushën e ekonomisë, pa harruar se ka dhe 7 vepra të konsideruara të humbura.

Nga e gjithë kjo krijimtari Martin Camaj thotë se Kuteli “*na paraqitet si letrar e njeri kulture, si vetje fort komplekse. Si i tillë nuk i përket asnjë rryme letrare*

*plotësisht*¹. Vetë autori dëshmon qartë se “ *profesionizmi në letërsi në vendin tonë, është hëpërhë, një rrymë vuajtjesh, buka e tij është e hidhur... terreni i letërsisë është një tokë tek gëlojnë gjarpërinjtë. Të vrasin shokët se u bën hije. Dhe kur nuk u bën hije, do të thotë se nuk je i zoti për letërsi*”².

Duke sjellë ndërmend një shkrim të studjuesit Spiro Gjoni për mënjanimin e Kutelit dhe veprës së tij nga regjimi komunist, do të citojmë vetëm titullin e tij “ *Kuteli i dënuar apo i harruar i diktaturës*”!³. Natyrisht biem në një mendim me autorin për dënimin e autorit, por na duket me shumë interes pjesa e dytë e titullit që lidhet me një lloj të veçantë dënimi që është harresa. Kjo për faktin se, pa asnjë mëdyshje jemi të mendimit që harresa është dënimi më i madh për çdo njeri e aq më tepër për një krijues të përmasave të mëdha si Kuteli.

Por fatmirësisht koha i korrigjoi gabimet e saj dhe e ktheu Kutelin nga të harruar e të panjohur në një krijues, vlerat e të cilit kanë dalë nga skutat e harresës së detyruar dhe falë studimeve serioze e të persekutuar do e vendosin Kutelin në piedestalin e mohuar prej vitesh. Përpjekjet kanë filluar dhe rezultatet janë mbresëlënëse por në zbulimin e vlerave të veprës Kuteliane ka ende shumë rrugë e punë pasi siç shprehej Martin Camaj “ *... vepra e tij në tanësi mbetet e pazbulueme, nën hijen e vet*”³. Ai do të mbetet i pazbuluar edhe për shumë kohë, pasi për Kutelin nuk do të dimë asnjëherë aq sa duam.

Si përfundim i kësaj çështjeje mund të theksojmë se:

---

¹ Kuteli, Mitrush., “ Kujtesë” - Hylli i dritës, Tiranë 1994/ 3-4, Fq. 75

² Po aty, Fq. 75-76

³ Po aty, Fq. 82

Së pari Mitrush Kuteli duhet të jetë një përjashtim e të dallohet nga bashkësia së cilës i përket.

Së dyti me përmbajtjen e veprimtarisë së tij krijuese të sjellë risi e vlera të panjohura cilësore.

Së treti të manifestojë një aktivitet mjaft të gjerë, të pasur e të larmishëm intelektual. Prandaj themi me bindje se Mitrush Kuteli është një fenomen në kulturën tonë në përgjithësi dhe në fushën e letrave shqipe në veçanti.

1.1 Jeta dhe krijimtaria e Mitrush Kutelit.

Mitrush Kuteli është një ndër personalitetet më të shquara të kulturës dhe letërsisë shqiptare të të gjitha kohërave. Me jetën dhe veprimtarinë e tij intelektuale, letrare dhe ekonomike, ai konfiguroi modelin e njeriut të talentuar, të ndershëm dhe të virtytshëm, megjithëse një pjesë të mirë të jetës e kaloi në rrethana të vështira e tragjike.

Mitrush Kuteli është pseudonimi letrar i Dhimitër Paskos. Lindi më 13 shtator 1907 në Pogradec. Në këtë qytet të vogël piktoresk në mes pyjeve të gështenjave dhe ujërave të liqenit ai do të kalonte fëmijërinë. Vendlindja i derdhi në shpirt bukurinë e natyrës së mrekullueshme, i foli në gjuhën e butë të trevës së vet, e mëkoi me këngë e zakone shqiptare dhe i rrëfeu histori të moçme. Pleqtë dhe plakat e fshatit, gjyshja dhe nëna, e mbi të gjitha babai u bënë mësuesit e parë të shkrimtarit. Në 1913 Kuteli nisi mësimet në shkollën fillore të vendlindjes të cilën e mbaron më 1919. Në këtë kohë botoi disa nga vjershat e tij të hershme në periodikun “Poradeci”.

Ai vetë ka pohuar: *“Bazën e vërtetë letrare përrallat e nënës dhe të fqinjëve, folklori ynë i pasur që nisa të njoh që nga vogëlia, librat e librarisë së vogël të babait: Valët e detit të Spiro Dines, librat e Naimit “Baba Tomorri”, etj. I pari Naimi më fali dashurinë e gjuhës, të tokës, të malit shqiptar, mallëngjimin për Abaz Alinë. I falem Naimit!”*⁴. Ky ishte një fillim i mbarë për autorin i cili do t'i jepte zemër dhe do ta lidhte me letërsinë.

---

⁴ Letër V. Balës, 15 qershor 1963.

Më 1928 Kuteli pasi mbaron shkëlqyeshëm maturën e shkollës tregtare rumune të Selanikut, shkon në Bukuresht dhe hyn në Akademinë e Shkencave Ekonomike. Studimet universitare i ndoqi në kushte të vështira ekonomike. Por, këto rrethana nuk e penguan këtë të ri, të arrinte rezultate shumë të mira në studime. Për disa vjet do të ishte sekretar dhe pastaj kryetar i shoqërisë së shqiptarëve që ndodheshin aty. Letërsia do të mbetej pasioni i tij kryesor, jo vetëm se do të vijonte të shkruante e të bashkëpunonte me shtypin shqiptar por edhe do të studionte për t'u formuar e për të marrë kulturë letrare. Studimet e larta ekonomike i kryen më 1931 dhe më 1934 merr titullin “Doktor i Shkencave Ekonomike” në fushën e çështjeve bankaro-monetare. Kthimi në Shqipëri nuk ishte aq i lehtë për të. Nga njëra anë nuk kish punë të siguruar për të dhe nga ana tjetër ishte armiqësuar me qeveritarët e Tiranës. Shkrimet e tij letrare kishin rënë në sy për frymën antifeudale, kurse studimet ekonomike dalloheshin për qëndrime të hapura kundër ndërhyrjeve të kapitaleve të huaja sidomos ndaj atij Italian. Nisi të punojë në një nga bankat e Bukureshtit. Më vonë nevojat e jetës e detyruan ta lërë kryeqytetin dhe të shërbejë si nëpunës i kreditit nëpër minierat e Bukovicës e gjetkë. Ky ishte dhe një rast i mirë për t'u njohur me realitetin e rëndë të kohës.

Në kapërcyell të viteve '30-'40 Kuteli, si shumë intelektualë të kohës, përjetoi ngjarjet dramatike që ndodhën në jetën e popujve të Ballkanit, pasojat e rënda të agresionit fashist. Shkrimtari u detyrua të kalonte nëpër peripecitë e luftës e të rreziqeve t'i vuante thellë e të pësonte prej tyre derisa kthehet në vjeshtën e vitit 1942 në Shqipëri. Ai pohon: *“Si u ktheva në atdhe ku atë që e pata Nënë e gjeta varr, fillova të shoh “lumturinë” që i kish sjellë këtij vendi zhurmëmadhja*

*perandori: njerëz të varur në tregje, burgje, brenda dhe jashtë Shqipërisë plot me njerëzit tanë, fusha për qëndrimi dhe vdekje...*⁵. Me vepra gjithnjë nëpër duar me plane të afërta e të largëta, me sëmundje të herë pas herëshme Kuteli nuk dinte të pushonte. Më 4 maj 1967 zemra e Kutelit pushon përgjithnjë.

Me dhuntinë dhe origjinalitetin e tij si shkrimtar dhe përkthyes dha një ndihmesë të çmuar në lëvrimin e prozës shqipe dhe në përkthimin e disa veprave të rëndësishme të klasikëve botërorë. Ura e vetme që propozon Kuteli për t'i dhënë kuptim qenies dhe për të mbërritur paqen e jetës së përjetshme është t'u bësh mirë të gjallëve se ndryshe je një i pasur "i varfër plot". Të mos kesh mundësi të vdesësh shihet si fatkeqësi, ndërsa varri si pragu për të kaluar përjetësi.

---

⁵ Kuteli, Mitrush., "Sulm e lotë", parathënie, Tiranë, 1944, Fq.5

Kapitulli 2

2. Receptimi i veprës së Kutelit nga kritika shqiptare para dhe pas viteve '90

Dënimi i Mitrush Kutelit me 15 vite burg më 1947 përcaktoi edhe fatin e veprës së tij letrare. Ndonëse, një ndër autorët më prodhimtar me një përvojë shumë të madhe dhe të pasur letrare dhe me një qasje shumë profesionale ndaj traditës letrare dhe kulturës popullore, krijimtaria e tij artistike jo vetëm u ndërpre për të mos vazhduar më pas vitit 1947 por, u duk se u dënua njëzëri me harresë dhe mospërfillje, qoftë nga kritika e kohës, qoftë nga shkrimtarë e artistë të tjerë. Ndryshe nga Kasëm Trebeshina dhe Lasgush Poradeci për veprën e të cilëve pati një zhvlerësim ose vlerësim negativ, për veprën e Mitrush Kutelit nuk pati asnjë reagim.

Faktin që në vitin 1945, Mitrush Kuteli tregoi një kujdes të veçantë për zhvillimin e artit dhe të kulturës, veçanërisht të letërsisë, nuk e mori parasysh askush. Më 15 shkurt 1945, në bashkëpunim me Vedat Kokonën (1913), Nexhat Hakiun (1917-1978) dhe Strejo Spassen (1918-1989), inicioi revistën e përmuajshme “Revista letrare”, e cila ushtroi ndikim të madh në kulturën dhe jetën artistike shqiptare. Mitrush Kuteli ishte gjithashtu anëtar i Lidhjes së Shkrimtarëve të Shqipërisë, që në atë kohë ishte nën drejtimin e Sejfulla Malëshovës (1901-1971), ndërsa më 7 tetor 1945 emërohet anëtar i redaksisë së organit të parë letrar, që ishte revista “Bota e re”.

Me ndërprejen e marrëdhënieve diplomatike të shtetit shqiptar me shtetin jugosllav, situata u kthye në favor të Kutelit, por nga ajo ai përfitoi vetëm

ndërprerjen e burgimit dhe një punë si përkthyes në shtëpinë botuese “ Naim Frashëri”. Edhe i papërndjekur dhe i padyshimtë ai nuk mundi të botonte më krijime vetjake e as të bënte pjesë të jetës letrare e artistike, botimet me shumë vlerë që kish nxjerrë deri në vitin 1945. I vetmi libër në autorësi të tij është një përshtatje në prozë e disa poezive të moçme shqiptare dhe cikli heroik i Mujit dhe i Halilit i dalë nën titullin “ Tregime të moçme shqiptare”, në vitin 1965, si dhe një vëllim me poezi dhe tregime për fëmijë.

Vehbi Bala në studimet e tij “ Mbi lidhjet kulturore shqiptaro-rumune” më 1965 pasi i konkretizon këto lidhje me veçori të veprës së Asdrenit, Lasgush Poradecit dhe Mitrush Kutelit, përmend edhe disa pika kontakti të Kutelit me kulturën rumune siç është për shembull vepra e Mihail Eminesku ku thekson mbështetjen në kulturën popullore dhe raportet intertekstuale me pjesë të caktuara të letërsisë gojore.

Në studimin e Vehbi Balës, Kuteli përmendet për herë të parë dhe të fundit nga kritika. Rimarrja e radhës do të vinte 22 vite më vonë prej Nasho Jorgaqit i cili, botimit të plotë të veprës së Mitrush Kutelit, po në këtë vit do t’i kushtojë një parathënie prej 55 faqesh ku bën një analizë të plotë të këtyre prozave dhe poezive në të cilën thekson edhe karakteristika të përmbajtjes edhe të formës artistike ndërkohë, më herët më 1973, Nasho Jorgaqi mbledhi dhe botoi disa vjersha dhe poema nën titullin “Baltë nga kjo tokë”. Ky botim u bë pas botimeve dhe jehonës që pati vepra e Mitrush Kutelit në Kosovë. Me sa duket vepra e Kutelit priste vetëm lirinë që nuk e kishte fituar në të njëjtën kohë me autorin e saj, pasi një vit pas Nasho Jorgaqit, Sali Bashota del me një analizë mbi novelën “E madhe është gjëma e mëkatit”, ku shfaq vlerësime dhe

konsiderata të larta për të. Në vitin 2000 e më tej ai e studion gjerësisht krijimtarinë dhe veprën e plotë të autorit në studimet që dolën nën këta tituj: “Proza e filleve të modernitetit : Konica, Koliqi, Kuteli, Migjeni” (2008), “Kuteli prozator, poet, kritik (2007) dhe Vepra letrare e Mitrush Kutelit (2004).

Këto tri shkrime ishin të vetmet kritika për veprën e Kutelit në harkun kohor të viteve 1944-1990. Në revistat letrare dhe kulturore, përkatësisht në revistën Nëntori dhe në gazetën Drita, por edhe në periodikun Studime filologjike që raportonte gati gjithë aktivitetin shkencor të institucioneve në vend, nuk gjendet pothuajse asnjë artikull kushtuar veprës së Kutelit.

Ndryshe ndodhi me kritikën në Kosovë, ku që në vitin 1968 në veprën “ Leksikon i shkrimtarëve shqiptarë” 1501-1990, Ali Jasiqi përmend jetën dhe veprën e plotë të tij si dhe kontributin e ndikimin e çmuar në traditën e prozës shqipe.

Agim Vinca më 1974 bën një trajtim të gjerë të veprës së tij, ndërsa 3 vite më vonë në përmbledhjen me artikuj kritikë “ Aspekte të kritikës sonë” i kushton një hapësirë më të gjerë veprës së Mitrush Kutelit.

Në gati 100 faqe kushtuar veprës së Kutelit, ai trajton këto çështje që lidhen me brendinë e secilës vepër siç janë: ligjërimi origjinal artistik, raportet intertekstuale, tematikat e ndërthurura me realitetin, fantastiken dhe filozofinë popullore e fetare, si dhe me vendin e veçantë që meriton e gjithë vepra e tij në historinë e letërsisë shqipe.

Kritika kosovare i kushtoi më shumë vëmendje për shkaqe që lidhen me mungesën e ideologjisë dhe kushtëzimeve politike. Ata e botuan, e promovuan

dhe i dhanë vlerësimin e merituar veprës së tij. Për shkak të distancës kohore në komunikimin letrar edhe për shkak të veçorive artistike të saj edhe ata e përfshinë këtë vepër së bashku me krijuesit e mëdhenj të letërsisë shqipe të viteve '30. Nëse nga kritika shqiptare kjo gjë u bë për të theksuar mënjanimin dhe anashkalimin e saj, nga kritika kosovare u bë sepse tiparet estetike që shfaqti e afronin më shumë me atë brez shkrimtarësh e krijuesish. Sabri Hamiti në përmbledhjen me studime për letërsinë shqipe “ Tematologji” shprehet kështu: “ Mitrush Kuteli ofron një tjetër trajtë të rrëfimit modern të letërsisë shqipe, që ndërthur elementet e fantazisë folklorike me skemën rrëfimore të saj me kulturën shkrimore biblike e gogoliane”⁶. Që në përmbledhjen e parë me tregime “ Netë shqiptare” (1938) deri te vepra e mbetur në dorëshkrim “ E madhe gjëma e mëkatit” (1947), Kuteli shpërfaq dhembjet dhe përjetimet shpirtërore individuale të kundërvëna ndaj normave morale dhe vdekjes.

Pas viteve '90 interesi për veprën e Mitrush Kutelit u zgjua dhe vepra e tij iu nënshtrua interpretimeve të ndryshme duke filluar që prej fakteve jetësore biografike, kontributit në fushën artistike dhe kulturore, kontributi në zhvillimin e kritikës dhe përkthimit, pasuria tematike dhe teknikat e veçanta artistike, raporti me traditën letrare të huaj etj.

I pari që nxorri nga harresa Mitrush Kutelin ishte Aurel Plasari në vitin 1993 i cili doli me disa shkrime kritike për të cilat i përmbledhi nën titullin “ Kuteli midis të gjallëve dhe të vdekurve”, dy vite më vonë më 1995. Studimi hapet me dy artikuj mbi teoritë e Todorovit përfaqësues i shkollës strukturaliste të studimit

---

⁶ Hamiti, Sabri., Tematologjia, Akademia e shkencave dhe e arteve të Kosovës, Botime të veçanta LXVII, Seksioni i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Libri 28, Prishtinë 2005, Fq. 41

të letërsisë dhe i fushës strukturaliste të studimit të letërsisë dhe i fushës së narratologjisë dhe mbi disa arritje të formalizmit rus siç janë: studimi i invarianteve. Këtë hyrje e bën për t'i shpjeguar lexuesit se metodologjia e zgjedhur për të interpretuar këtë vepër është ajo me prirje strukturaliste që priret për nga analiza tekstuale. Më tej vijon me një analizë të thellë të përqëndruar në aspektet e rrëfimitarisë së Kutelit që përbën një nga aspektet më të vlerësuara të veprës së tij. Plasari bën një evidentim të elementeve stilistike si lidhjet me kulturën popullore, elementet e realizmit magjik, elemente të modernitetit etj. Një ndër të rejat e këtij studimi është një studim i krahasuar mes “ Vjeshtës së Xheladin Beut” dhe “ Patriarkut”.

Aurel Plasari është nga të parët që zbërthen marrëdhëniet interstektuale mes teksteve të tij dhe Biblës.

Më tej Odise Grillo, më 1995 dhe Nasho Jorgaqi, më 1999 botuan dy shkrime mbi aspekte të panjohura të jetës së Mitrush Kutelit, përkatësisht “ Mitrush Kuteli (1907 - 1967) të njohim shkrimtarët tanë” dhe “ Mitrush Kuteli mes partizanëve” tetor 1944. Po në këtë vit më 1999 Petraq Kolevica boton artikullin “ Xhuvani me fatin e parathënë nga Kuteli”. Siç duket nga titujt, jeta dhe vepra në vitin 1944, Martin Camaj boton në revistën “ Hylli i dritës” nr 3-4, 1994 artikullin “ Kuteli ende i pazbuluem”.

Nga viti 2000 e këtej pati një interesim gjithmonë e më të madh për veprën e Kutelit. Këtë e dëshmojnë simpoziumet, konferencat shkencore dhe artikujt në gazeta që janë të shumta në numër dhe të larmishëm për nga aspektet që trajtojnë.

Artikujt që mund të përmendim janë si vijon: “ Një rrëfim i rrallë i letërsisë sonë Mitrush Kuteli”, “ E madhe është gjëma e mëkatit”, “ Kuteli, fjala e fundit”, “ Porositë e shkrimtarit të madh për familjarët”, Stefan Çapaliku, 2000, “ Mitrush Kuteli, shkrimtari më i fuqishëm se vetvetja”, Islam Saliu 2001 “ Si i njoha tre gjigandët e kulturës shqiptare Mitrush Kuteli”, Alfred Uçi 2002 “ Mitrush Kuteli kritik”, Agim Vinca 2004 “ Simbolika e shpirtërores së rrokshme”. Siç shihet nga titujt vepra e Mitrush Kutelit ka afri dhe ofron për studjuesit e letërsisë shqipe një fushë nga mund të hulumtosh teknikat artistike të pahasura më parë. Tematikat që kanë zotëruar më së shumti këto studime janë raportet intertekstuale, oraliteti, raporti specifik me mitet, legendat dhe çdo pasuri tjetër të kulturës popullore, metodat e larmishme rrëfyese, tematizimi i kulturës materiale e shpirtërore të popullit, ndërtimi i një filozofie të bazuar në mendësi, besim, fe, kulturë e bashkëkohësi njëherësh, mesazhet antologjike të një natyre të veçantë, psikologjizmi specifik i bazuar në gjithëkohësinë e temave të tij dhe mjetet e shprehjes artistike të zgjedhura me mjeshtëri e kujdes të veçantë.

Mbi këtë literaturë të gjerë jemi bazuar për realizimin e këtij punimi, literaturë që ka shërbyer si çelës për të zbërthyer kompleksitetin dhe vlerat e shumta të veprës së Kutelit.

Së fundi theksojmë se vepra e Kutelit me pasurinë e madhe dhe shumëllojshmërinë e mjeteve artistike e gjuhës së mbështetur në ligjërimin popullor, ka nxitur edhe mjaft studjues të gjuhësisë për të bërë studimin e saj në rrafshe të ndryshme, sociolinguistike, dialektologjike, frazeologjike etj.

Për arsye se gjuha e Kutelit është një aspekt shumë i çmuar i veprës së tij në veçanti dhe i letërsisë shqipe në përgjithësi, në fund të këtij punimi i kemi kushtuar një hapësirë të caktuar studimit të gjuhës së tij në rrafsh të ndryshme për të evidentuar të gjithë atë pasuri dhe arkiv të rrallë gjuhësor që ajo mbart dhe ofron.

2.1 Mitrush Kuteli dhe Fan S. Noli

Kuteli na paraqet para lexuesit shqiptar Nolin si poet në vitin 1943. Përmledhjen me vjershat e Nolit ai e jep me një vështrim panoramik që është një nga kritikantët e para dhe më të plotë për Nolin. Kritika e Kutelit nisët nga teksti për të arritur tek autori ku ai pohon se poezitë e tij i kishin shkaktuar mall. Me këtë rast vjershave origjinale dhe shqipërimeve botërisht të njohura, u janë shtuar disa fragmente karakteristike të nxjerra nga librat e shqipëruara prej tij dhe të cilat mbajnë vullë specifike të verbit nolian⁷. Kuteli kishte një intuitë gjeniale për të dhënë para lexuesit një tufë vjershash a vargjesh të cilat kanë një kryeshenjë që është verbi nolian. Kështu nëpërmjet vargjeve, titujve, Kuteli vë përballë tij figurën e Nolit duke e quajtur një gjenial kompleks⁸. Gjithë madhështinë e tij ai e përcakton: “ *Gazetar, theolog, orator, dramaturg, historian, kritik, letrar e gjithmonë poet, edhe në këto vitet e fundit, kompozitor. Fan Stilian Noli ka sjellë në të gjitha degat ku ka punuar një sulm të tijtë, një vrull e një verb të panjojtur, madhor*”⁹. Nisur këtej del se ideali i Nolit është një ideal shqiptar, shoqëror dhe kombëtar. Më tej ai i shtjellon të gjitha ndihmesat e tij në fushat ku la gjurmë. Ai analizon poezinë e Nolit. Vjersha e tij është esencialisht politike-patriotike. Ky përcaktim i ka rezistuar kohës, nuk ka lëvizur asgjë në strukturën e tyre duke i ndarë në: “**satirike**- Marshi i Barabajt, Bismilah tridhjetë seneja, Kënga e monarkisë; **elegjiake** - Thomsoni dhe kuçedra, Elegji për Luigj Gurakuqin, Shpell e Dragobisë; **simbolike**- Shën Pjetri

---

⁷ Noli, Fan., Mall e brengë, Vjersha, Tiranë 1943, Me një vështrim kritik prej Mitrush Kutelit, poeti Fan.S.Noli, Vështrim panoramik, Fq. 2-3.

⁸ Po aty, Fq. 6.

⁹ Po aty, Fq. 6.

mbi mangall, Moisiu në mal, **apologjetike, retorike**- Hymni i flamurit, Jepni për Nënë- ajo është e mbetet në thelbin e vet, vjershë politike-patriotike”¹⁰.

Vend të posaçëm i ka kushtuar edhe talentit të Nolit si përkthyes. Analizën mbi përkthimet e bën duke i përqasur tekstet nga origjinaliteti në versionin e përkthyer të Nolit dhe veçon ngjyrën lokale që u jepte vargjeve në shqip. Ndërsa “ Rubairat” thoshte ai janë të veshura me petkun shqiptar aq sa krijohet përshtypja se janë shkruar më parë në shqip. Shqipërimi i tyre sipas Kutelit të shijon më shumë se ai në frëngjisht apo rumanisht. Në fund ai jep përcaktimin e Nolit duke e karakterizuar atë si një poet me një verb të veçantë që ka më shumë “ muskela e eshtra dhe pak tul”¹¹. Sintaksa poetike dhe fraza figurative e poezisë së tij nuk është vizuale. Siç është thënë shpesh nga kritika ky lloj vargu i drejtohet më shumë veshit sesa syrit. Ai dëshiron që puna për të shkruar veprën e Nolit të vazhdojë por nuk është i sigurt kur sheh ngritjet dhe përmbysjet e kohës që po jeton.

---

¹⁰ Po aty, Fq.9

¹¹ Yzeiri, Ilir., Semiopragmatika e realizmit socialist (1944-1949), Onufri, 2013.

2.2 Kuteli dhe Poradeci

Është një gjë e ditur dhe në bibliografinë e veprës së Lasgush Poradecit që dy vëllimet e tij, përkatësisht “Vallja e yjeve” dhe “Ylli i zemrës”, i përgatiti dhe i botoi Dhimitër Pasko, bashkëqytetari i poetit dhe miku i tij. Vëllimin e parë e botoi me ndihmën e mjeteve që mblodhën studentët e Rumanisë në 1933, ndërsa të dytin me shpenzimet e veta në 1937. Në vëllimin e dytë ai përfshiu edhe një vëzhgim kritik për poezinë e poetit të madh shqiptar.

Ky vëzhgim e vendos Kutelin në rradhën e mjeshtrove të kritikës shqiptare. Ai bën shumë kujdes që një përfundim ta mbështesë në të dhëna të besueshme dhe të verifikueshme. Me intuitën e tij bën kujdes për shoshitjen filologjike të tekstit për të treguar kohën, burimin dhe vendin e poezisë. Vëzhgimi kritik për poezinë e Lasgushit është ndërtuar si një monografi dhe ai që në fillim ka paraqitur përmbajtjen e çështjeve që do të marrë në shqyrtim. Në fillim tek pjesa **SHPJEGIM** rrëfen fatin e botimit të poezive të Lasgushit që nga botimi i tyre në të përkohshme të ndryshme brenda e jashtë Shqipërisë e deri tek përmbledhja që u bëri ai në një vëllim të vetëm. Me anë të kësaj ai deklaroi se po i jep lexuesit një vëllim të dytë me poezitë e Lasgushit dhe fill pas këtij pohimi niset për të shpjeguar jetën e vargjeve të Lasgushit në një analizë bibliografike. Këtu ai përpiqet të lidhë vëllimin e parë me të dytin dhe të tregojë historinë e çdo vjershe. Pjesa e tretë e kësaj monografie quhet **PADI LETRARE** dhe këtu polemizon me njërin prej studiuesve, Gaetano Petrota, i cili në veprën e tij përmbi popullin, gjuhën dhe letërsinë shqiptare ishte marrë edhe me krijimtarinë e Poradecit. Pjesa e katërt quhet **VËSHTRIME KRITIKE** për veprën e Lasgush Poradecit. Nisur nga kjo monografi gjejmë lëndën për të

kuptuar formimin teorik të Kutelit si kritik letrar. Për fat të keq kjo kritikë e Kutelit nuk qarkulloi në komunikimin letrar të viteve të socializmit megjithëse nën zë dhe pa e cituar merrej fragmente-fragmente për nevoja të ndryshme. Ndërsa botimet akademike e përmendnin rolin e Kutelit në promovimin e Poradecit si poet në letërsinë shqiptare dhe nuk e vlerësonin fare kritikën e tij. Kur Kuteli e shkroi këtë analizë ishte viti 1937 dhe Lasgushi ende nuk ishte pranuar si poeti i klasit të parë në letërsinë shqiptare. Megjithatë Kuteli kishte një vizion magjik dhe e mbyllte duke shkruar: “ Lasgushi shfaqet e mbetet një kulm vigan i cili ka për të zotëruar shumë kohë me hijen e vet letraturën dhe mendimin shqiptar” ¹² .

---

¹² Poradeci, Lasgush., Vepra letrare, Shtëpia botuese Naim Frashëri, Tiranë 1990, Fq.125

Kapitulli 3

3. Krijimtaria poetike e Kutelit.

Në historinë e letërsisë shqipe, Mitrush Kuteli përse i përket poezisë ka zënë vend me përmbledhjen “ Sulm e lot”, “ Poemin kosovar” dhe “ Poemin e Shëndaumit”. Veçori përveçuese të stilit të tij poetik vërehen edhe në dy lirikat e tij të përfshira/ të ndërfutura në vëllimin “ Sulm e lot” siç janë: “ Bleta shqiptare” dhe “ Po të vdes në dhe të huaj”. Rëndësi kanë edhe disa poezi që autori i shkroi në vitet e fundit të jetës së tij të cilat i përfshiu në ciklin e pambaruar/ e papërfunduar që mbante titullin “ Ankthe dhe vegime”.

Poezia e Mitrush Kutelit i merr i huazon idetë dhe përmbajtjen edhe nga tradita artistike e autorëve të rilindjes. Temat kryesore primare të poezive përqëndrohen herë në rrafshin autobiografik, herë në shpërfaqjen e dramës së mërgimit, emigrimit, kurbetit, herë në mallin dhe nostalgjinë për atdheun dhe atë pjesë të Shqipërisë që ka mbetur jashtë kufijve, herë në ngjarjet historike. Një ndikim të madh në poezinë e Kutelit kanë pasur këngët popullore, sidomos ato të folklorit të Shqipërisë juglindore. Frymëzimi dhe shprehja më e spikatur artistike vërehen sidomos në vjershën “ Poem kosovar” apo vjershën tjetër “ Poemi i Shëndaumit”. Në këtë periudhë krijimtarinë e tij e zotëron ndjenja dhe patosi patriotik. Poemi kosovar dhe Poemi i Shëndaumit theksojnë dhe artikulojnë dramën dhe tragjedinë e përhershme kombëtare dhe historike që ka të bëjë me pushimet dhe copëzimet e vendit. Prej kësaj teme burojnë edhe temat e tjera siç janë: qëndresa heroike e patundur e shqiptarëve, ideali i lartë i atdhetarisë, identiteti kombëtar etj.

Autori Dhimitër Pasko, në fjalën e tij kritike, e cila radhitet midis kuriozitetëve letrarë shkruar me tri pseudonime (Mitrush Kuteli, Dr. Pas dhe Izedin Jashar Kutrulija) thotë: “ në veprën e të parit gjymon pasioni, në veprën e të dytit pika e lotit. I pari është i ashpër, i dyti fluid lirik”.¹³Pra Poemi kosovar dhe Poemi i Shëndaumit zbulojnë një akt të dhembshëm të tragjikës kombëtare atë të vuajtjes së popullit nën pushtim por edhe një qëndresë heroike të mishëruar me idealin më të lartë të atdhetarisë.

Vepra e Mitrush Kutelit gjallon dhe është kaq aktuale në interesimet e vazhdueshme të specialistëve në fushën e studimit të shumanshëm. Në radhë të parë, Mitrush Kuteli njihet si prozator, si kritik letrar, si poet, por edhe autor profesionist që shkroi vepra të fushës ekonomike e të sistemit bankar. Krahas gjithë kësaj veprimtarie, ky njeri i letrave me profilin e tij njerëzor, rezulton figurën e maestros, moralistit të madh, të dijetarit të gjithanshëm, specialistit të përkushtuar e të veçantë, i cili bëri emër dhe zuri një vend të rëndësishëm që gëzon respekt në kulturën dhe shkencën shqiptare.

Për figurën e tij komplekse që shënoi një profil interesant në letërsinë moderne shqipe, shkrimtari dhe studiuesi i shquar Martin Camaj do të shprehej:

“Mitrush Kuteli sot ka vendin e vet në letërsinë shqiptare, sigurisht jo atë vend që ia caktuen historiografët në vëllimet e kritikës e të periodizimit të letërsisë sonë. Diçka e tillë arsyetohet me faktin sepse Kuteli na paraqitet si letrar e njeri kulture si vetje fort komplekse. Si i tillë, nuk i përket asnjë rryme letrare plotësisht apo mbetet mik triditësh, vetëm për kalim kudo të vendoset mbrenda

---

¹³ Bashota, Sali., Poezia, Fq. 32

kallëpeve të -izmave. Bile si njeri e poet ai Dhimitër Pasko e Mitrush Kuteli mund të quhet toskë e gegë, jo vetëm në gjuhë e stil; botnisht i tha vetes kosovar në poemën e vet fort të prekshme.”¹⁴

Ndërkaq, profilin e atdhetarit të shquar Mitrush Kuteli, ndër të tjera njëherësh më së miri e paraqet tek “Poemi Kosovar”. Poemë në të cilën zotëron motivi atdhetar, që reflekton guximin e përkushtimin e madh, ku shprehet talenti dhe ndjenja e tij e thellë me lajtmotivin e brengës së përhershme për çështjen shqiptare dhe për të drejtat e gjithë kombit shqiptar.

Së këndejmi, është për t’u habitur se si një shkrimtar që vjen nga Jugu i Shqipërisë, përkatësisht Pogradeci i personaliteteve të shquara, e njeh kaq në detaje historinë dhe kulturën, por edhe mentalitetin e rrethanat e kohës në hapësirat kosovare, krahas gjithë historisë e kulturës së përgjithshme shqiptare. Nga kjo histori siç e dëshmon edhe vetë, ai, kishte në plan të shkruante “*një poem të ashpërsisë, por Poemi ilirian është një vepër e gjatë fort. Do vjete punimi e latimi*”. Do të donte të shkruante një poemë të qëndrimit shqiptar ballëpërballë me rrebeshet e historisë.

Gjithashtu, i preokupuar dhe i intriguar nga historia e lashtë e kombit, të përshkruante figurën zotëruese të Mbretëreshës Teuta. “*Teuta është shprehja tipike e krenarisë shqiptare, e përjetësuar me nënat tona*”¹⁵. Kështu si zëvendësim për mosmundësinë e realizimit të këtij projekti madhor që kërkonte përkushtim dhe kohë të gjatë, do të përqëndrohet në realizimin e një

---

¹⁴ Hamiti, Sabri., Letërsi moderne shqipe, Librishkollor, Prishtinë, 1998, Fq. 168

¹⁵ Kuteli, Mitrush., Poemë kosovar dhe Poemi i Shëndaumit, Tiranë, 2009, Fq. 11-12

projekti tjetër që gjithashtu është mjaft i rëndësishëm, vendos të shkruaj “Poemin kosovar”.

Nga të dhënat biografike, del se Mitrush Kuteli në vitin 1943, i kishte rënë gjerë e gjatë viseve të Kosovës, si: Pejë, Strelc, Deçan, Gjakovë, Prizren, Suharekë, Shtimje, Lipjan etj. Mbase, është e mundur që edhe ndonjëherë tjetër do të gjendej në këto anë kalimthi, sidomos gjatë udhëtimeve të tij për në Rumani?! Sidoqoftë, ai, do të njihej drejtpërdrejtë me kulturën e këtyre anëve, objektet dhe gjeografinë me rëndësi nga historia dhe kultura shqiptare të cilat do t’i pasqyrojë mahnitshëm në shkrimet e tij letrare. Do t’i përshkruajë me përkushtim si: Kalanë e Prizrenit, Xhaminë e Sinan Pashës, Çezmën e Bimbashit, Shtëpinë e braktisur të Lidhjes, Kodrën e kishës së Shën Spasit, Xhaminë e Bajrakliut, Teqetë, Urën e gurtë e deri te mullinjtë në të dy anët e Rekës. Krahas këtyre objekteve të rëndësishme për historinë e kulturën shqiptare dhe përfshirjen e shtrirjes gjeografike me emër-vendet e këtyre anëve ai, drejtpërdrejt kishte takuar e biseduar shtruar me njerëzit e kësaj toke. Kishte hyrë në botën e tyre, me të cilët me respekt e krenari kishte ndarë të mirat, kishte ndarë brengat, shqetësimet e preokupimet e shumta. Këto shqetësime e preokupime të kosovarëve, kishin lënë gjurmë në shpirtin e Kutelit, të cilat do t’i bartë në vehte gjatë gjithë jetës.

Të gjitha këto njohuri që vijnë nga përkushtimi, ndjenja e hollë njerëzore e atdhetare, do t’i shprehë me dhimbje e revoltë në njërën nga krijimet e tij më të forta poetike, “Poemin kosovar”. Kjo poemë që edhe i kushtoi shumë në rrjedhën e jetës së tij nga sistemi totalitar komunist, në vazhdimësinë e kohës pas Luftës së Dytë Botërore, në njërën anë, kjo ndikoi në fatin e jetës së tij dhe

në anën tjetër edhe në fatin e veprës së tij. Poema, mbeti e anatemuar dhe e panjohur për opinionin e gjerë, për gati një-gjysmë shekulli. Prandaj, edhe pse vonë, qasja dhe trajtimi i kësaj poeme të fortë, me vlera të shumta atdhetare, moralizuese, ideore e artistike, ka zgjuar interesim të madh. Është poemë e ndjenjës së thellë, e përkushtimit njerëzor, e klithjes. Kjo ndjenjë e shprehur këtu, është e brumosur me një ngarkesë informacioni aq të përpiktë për gjendjen e shqiptarëve në përgjithësi e të kosovarëve në veçanti, që befason për përkushtimin dhe njohurinë e thellë. Gjatë qasjes dhe shqyrtimit të dramës që shfaq kjo poemë, dalin shumë dilema dhe hamendje që shpeshherë edhe befasojnë. Befasia e parë vjen menjëherë pas dëshmisë së njohur të vizitës së vetme të autorit në viset e Kosovës në vitin 1943. Prandaj, lind pyetja, si është e mundur që vetëm nga kjo vizitë e vetme disa ditore, javore, por edhe mujore nëse është, të kapen kuotat neuralgjike të një përfshirjeje kaq të gjerë të dramës së këtij mjedisi me gjithë historinë e saj tragjike, kur thuhet se: *Kuteli e shkroi "Poemin kosovar" me një frymëzim kur qëndroi në Kosovë më 1943?*¹⁶ Kjo mund të ketë vetëm një shpjegim, mbase tharimi kishte nisur gati dy dekada më parë, që në vitin 1925, kur ai ishte në moshën 18 vjeçare dhe ndodhej në një qëndrim të përkohshëm në Stamboll. Atje, ku kishte parë dramën e vërtetë jetësore të shumë kosovarëve, ku kishte takuar shumë shqiptarë të përndjekur dhunshëm nga viset e ndryshme të Kosovës, si rrjedhojë e projekteve e laborateve dhe marrëveshjeve të tjera të fshehta, hartuar nga qarqe të errëta serbe, dhe jo vetëm nga këta, por edhe më gjerë. Atje ku kishin migruar dhe ëndërruar për një jetë të lirë e të lumtur, por që edhe atje, tashmë të zhgënjyer e me mallin e Kosovës po jetonin në një gjendje

---

¹⁶ Po aty, Fq. 3-4

të vështirë dhe aspak të lakmueshme. Në ndjenjën e tij, kjo ishte një goditje e parë që do të linte gjurmë të pashlyeshme në sedrën e tij gjatë gjithë jetës, në ndërgjegjësimin njerëzor e atdhetar. Kjo dramë kosovare, e gjatë dhe e dhimbshme, ishte bërë edhe më e prekshme në vetë tokën kosovare në vitin 1943. Këto akte dramatike të përjetuara drejtpërdrejt në këtë periudhë, do të shfaqen me një frymë të fortë në “Poemin kosovar” e gjithashtu do të mbeten motiv i pandashëm atdhetarie në ndjenjën e Kutelit, deri në fund të jetës së tij.¹⁷

---

¹⁷ Po aty, Fq.3-4

3.1 Poema “ Poemi kosovar”

“Poemi kosovar”, nuk është shkruar dosido, me hamendësime imagjinare apo elemente të tërthorta rrethanore, apo edhe me një frymë, siç edhe është shkruar ndonjëherë. Gjeneza e saj, sigurisht që është e hershme, e bartur si barrë dhe brengë, është bluar gjatë në mendjen e poetit. Është shfaqje e përjetuar drejtpërdrejt nga autori, prekur në vetë vendet dhe njohur edhe me disa nga personazhet e kësaj drame. Këtu, është Prizreni, ku Izedin Jashar Kutrulija (kosovar), alias Dhimitër Pasko (pogradecar), kalon Urën e Gurtë dhe pi ujë në Çezmën e Bimbashit, viziton Kalanë dhe zbret rrugëve e rrugicave ku vrojton shtëpitë me arkitekturën interesante ndërtimore, dyert dhe oborret e tyre. Sheh shtëpinë e braktisur të Lidhjes, Xhaminë e Bajrakliut, kodrën e kishës së Shën Spasit, Xhaminë e Sinan Pashës, të ngrehur me gurët e kishës së Kryeëngjëjve dhe kjo me gurët e ndonjë faltore pagane a të ndonjë kështjelle. Kalldrëmet, mullinjtë e shumtë në të dy anët e Rekës, vend prej nga sheh perëndimin e diellit mbi malet e Shqipërisë së Vogël¹⁸. Dhe, Kuteli nuk qëndron vetëm këtu. Ai, përshkon Gjakovën e Pejën dhe ndalon në Strellc të Deçanit. Këtu takon fshatarët hallexhinj, ulet shtruar në livadh me Demushin eshtërmadh, ku së bashku pinë raki kumbulle dhe shpalosin brengat e hallet e shumta që dalin nga pjella e laborateve dhe projekteve për shpërnguljen e shqiptarëve. Në lidhshmëri të këtyre projekteve e laborateve ishin edhe goditjet e tjera të rënda e dërmuese që shpërfaqin dramën kosovare, në mesin e të cilave edhe ato që vijnë prej reformës agrare, kryekëput të hartuara në dëm të shqiptarëve:

---

¹⁸ Kuteli, Mitrush., Poemi kosovar dhe Poemi i Shëndaumit, Tiranë 2009, Fq. 10

“Agrarja na ka vra. Na muaren tokën e suall malazez. Mu më kan thirr e më kan than: Ti, hajt, shko në Stamboll. Po unë s’deshta me shkue. Jam nga barku i Currit...”¹⁹

Janë këto vendet dhe fushat pjellore të Kosovës, me grunaja gjerë në brez që iu bien mespërmes Kuteli në rrethet e Kosovës, që iu ishin marrë dhunshëm shqiptarëve kosovarë me reformën agrare: */Oborin ma muarr/ gjer në shtëpi/ dhe ngrehnë për vete shtëpi/ në sytë e mi!/²⁰*. Dhe këto janë nga gjërat më të shtrenjta të kosovarit, toka që është dhe i të parëve, pra atdheu që është i pandashëm me shpirtin e këtij populli të përvuajtur e qëndrestar. Kjo është Kosova që përshkruan ai: *U desh të nisemi përsëri për rrugë – gjithë rrugët e Kosovës së vogël – (se përtej kufijve të sotme, në Shkup e tatëpjetë, është edhe një tjetër Kosovë, e robëruar)²¹*.

Pra, gjurmët e fshehta, të projekteve të shumta, të kolonizimit të tokave kosovare me ardhacakë, ishin shtrirë kudo. Dhuna dhe vuajtjet e tyre nuk po treteshin, vazhdimësia dhe pasojat e tyre ishin gjithandej: */ Më thanë të ngrihem të ik/ ku qielli puqet me dhenë:/ Stamboll/ Anadoll,/ e më tej!/ Se vetëm andej/ paska për ne/ -Popull pa zot- / vend boll.../, por edhe pse premtimet ishin joshëse, kosovari është i lidhur për atdheun: / Po malli i Tokës s’më la,/ po malli i Fushës s’më la,/ as gjaku i Babës s’më la./²²* Është pesha e rëndë e Tokës, e Fushës, e Babës, të cilat i njëjtëson si fjalë emra të përveçëm, prandaj edhe i shkruan me shkronjë të madhe.

---

¹⁹ Po aty, Fq.17

²⁰ Vepra e cituar, Fq.41

²¹ Vepra e cituar, Fq.19

²² Vepra e cituar, Fq. 42

Krahas Stambollit e Anadollit, projektet e memorandumet e shumta, parashihnin edhe vende të tjera për dëbimin e kosovarëve, sikurse i shpreh poeti: *Më thanë të ik n' Albani,/ -Vatan i ri/ i kombit tim-/ si shkoi Selmani,/ Hasani/ e Dani./, por kosovari në veten e Kutelit përgjigjet: Po dot nga toka s'u ndava,/ Dhe mbeta të jem,/ ku jam/ e ku do jem!*²³, dhe krahas këtyre një pjesë e tyre të shkonte edhe në sheher të shkajut, *si shërbyes, me sharrë në krah/*. Kjo paraqitje na kujton poezinë e Esad Mekulit “Me sharrë në krah”, pra portretin e njeriut kosovar si punëtor krahë në rrugët e Beogradit.

Prandaj, Kuteli konsideron përfundimisht se, lufta është ruajtje e pavarësisë kombëtare, ruajtje e lirisë kombëtare, si e drejtë për liri dhe pavarësi kombëtare. Një e drejtë kjo e përhershme njerëzore, edhe e këtyre njerëzve:

“Po këta njerës që janë ilirjanë, nga ata të Teutës, veprojnë sipas një instikti të tyre. Po të jetë se do vinin në ekuacion të mendimit botëkuptimin e tyre do kishin për të thënë: “Janë këto përshtime të gjendjes së përgjithshme të kosovarit, që trajtohen artistikisht nga “Izedini” (Kuteli) në “Poemin kosovar”²⁴.

Poema që paraqet dramën kosovare është e ndërtuar nga pesë këngë të titulluara figurshëm dhe të ndërlidhura kuptimisht si: Qëndrimi, Durimi, Sulmi, Ndërtimi dhe përsëri Qëndrimi²⁵. Janë këngë të titulluara figurativisht të cilat që në fillim rrëfejnë përmbajtjen e tyre. Pra, qëndrimi i njeriut kosovar, që në këngën e vet të parë rrëfen vendosmërinë e përhershme për mbrojtje dhe qëndresë: *“Jam kosovar/ pra jam shqiptar:/ Zot e krenar,/ Zot e bujar/ mbi këtë*

---

²³ Vepra e cituar, Fq. 43

²⁴ Vepra e cituar, Fq. 78

²⁵ Vepra e cituar, Fq. 77

*Dhe, / që kam si fe:/ E kam Vatan!/ e kam Atdhe!/ Që gjysh stërgjysh,/ që bres pas bres, / që gjithmon! /...*²⁶ Dhe së fundi në këngën e pestë për të thirrur fort për qëndresë stoike, për të drejtën e të qenit Zot në tokën e tyre të përhershme. *“Un jam këtu kur Mali i Zi/ Me Shumadi,/ Me Dallmati - /Sa mban e gjitha Shqehëri,/ Ish Iliri!/ Kur nga një det në tjetrin det/ isha Zot vet!/ Se jam këtu nga moti/ kur vetë Zoti/ e bëri fushën- fushë/ e malin mal./ Un jam këtu/ e do jem/-dem baba dem-/ Sa mali të bëhet hi/ E hiri mal përsëri!/.”*²⁷

Pas leximit dhe rileximit të tërësishëm të poemës, na shfaqet Izedin Jashar Kutrulija (Mitrush Kuteli) përnjëherësh në vetën e parë të kosovarit me qëndrimin, durimin, sulmin, ndërtimin, dhe përsëri me qëndrimin e tij të përhershëm në tokën iliriane. Pra siç thotë studiuesi i njohur A. Vinca, në këtë rast për përmbajtjen e tërësishme të poemit, *“që shpreh dashurinë e madhe të poetit për Kosovën shqiptare dhe dramën e saj tronditëse nën sundimin serb.”*²⁸

Apo, siç e thekson kritiku i njohur Sabri Hamiti: *“Poemi kosovar mbetet vepra e tij më e rëndësishme poetike edhe për insistimin për përhershmërinë etnike në rrjedhën e krijimtarisë së tij në novelistikë e në tregimtari. Pra sipas këtij autori, “Poemi kosovar është vepra më e fuqishme poetike që ka shkruar një autor i jugut për njeriun e Kosovës. Në të janë të bashkuara njohja e thellë, ndjeshmëria, dashuria, madje adhurimi për të.”*²⁹

²⁶ Kuteli, Mitrush., Poemi kosovar dhe Poemi i Shëndaumit, Tiranë 2009, Fq. 37

²⁷ Po aty, Fq. 53-54

²⁸ Vinca, Agim., Vepra letrare Mitrush Kuteli, Kumtesë, Prishtinë 2007.

²⁹ Hamiti, Sabri., Studime letrare, Akademia e Shkencave dhe Arteve të Kosovës, Prishtinë 2003, Fq. 469

Mënyra e ndërthurjes shpreh përnjëherësh njëjtësimin apo shkrirjen në një të vetme të rrëfimitarit me dramën e saj që është edhe hero i saj, pra kosovari në këtë rast, pra autori së bashku me këtë hero (kosovarin), të cilët së bashku përfshijnë domosdoshmërisht edhe ndjenjat e lexuesit.

Me këngën e parë **Qëndrimi** është shfaqur qëndrimi historik i kosovarit shqiptar që ishte Zot në këtë dhe, që e ka fe e përmbi fe, e ka brez pas brezi Atdhe që kur ishte Iliri dhe shtrihej nga një det në tjetrin det.

Në këngën e dytë **Durimi**, portretizohet kosovari, fiziku i tij, eshtërmadh e bojalli, kësulëbardhë e kryelidhë, që simbolizon trimërinë e heroizmin e tij, urinë e skajshme për drejtësi e liri pasi kishte përjetuar katrahurat më çnjerëzore. Është skaji i durimit që shfaqet pasi u janë nëpërkëmbur skajshmërisht të drejtat njerëzore. I është marrë edhe oborri i shtëpisë dhe është shtrënguar e dhunuar ta lëshojë edhe atdheun e dashur që e ka si fe e përmbi fe, pasi i është marrë toka e trashëguar me breza deri në pragun e shtëpisë. Pragu i shtëpisë në këtë rast figurativisht e karakterizon skajin e durimit.

Kënga e tretë **Sulmi**, përshkruan etjen për lirinë, për të jetuar i lirë në trojet e tij, në fqinjëri me të tjerët dhe respektin e ndërsjellë. Është shpërthimi i grumbullimit të revoltës nga qëndresa dhe durimi i gjatë. Është kulmi i zemërimit, vrulli e thirrja për shembjen e kufijve të vendosur dhunshëm e që shpreh figurativisht paradoksin e padrejtësive deri në anomali, kufiri *“përmbi varr të Babës tim”*. Kjo është shpresa, fundi i dhimbjeve dhe fillimi i një jete të re e të lirë që i takon edhe kosovarit me të gjitha të drejtat njerëzore.

Në këngën e katërt të titulluar **Ndërtimi**, poeti i bie arës mospërmas si sinonim i dheut me arat plot grurë prej nga vjen burimi e sigurimi i jetës. Gjithashtu është dheu ku janë eshtrat e të parëve të tij e ku do të prehen edhe eshtrat e tij, jetë pas jete! Në dheun e tij të trashëguar e sheh të arsyeshme të bëjë një lloj përkujtimi mallëngjyes për babanë e vrarë, për të derdhur lotin e dhembjes e të mallëngjimit. Është dhembja njerëzore që kujton mynxyrat e përjetuara. Dhembja që ndjehet këtu e që ka zënë vend diku në zemrën e kosovarit që, rreh si Drin. Pra ritmi i vazhdueshëm, papushim që shpërfaq kohezioni jetësor. Prandaj vjen dhe këshilla e babait si kushtim i padiskutueshëm për mbrojtjen e vendit, për lirinë që e sjell edhe ndërtimin: “ *Ta derdhni gjakun /me grushte plot - / po kurrë lot! /as sot, as mot!... “Se loti është robëri, /Gjaku: Liri!”*

Kënga e pestë, **Qëndrimi**, si përmbyllje është koha e fundit të durimit. Kjo është koha e qëndresës, e kushtimit, e thirrjes, dëshirës, kërkesës dhe shpresës që shpreh poeti: */Hej! /Komb i lirë kosovar, /ti komb shqiptar, /ti Zot krenar, pa dallim moshe, të gjithë të bëhen një, të jenë gati: /për vrull të ri, pra të gjithë kosovarët: /Për liri! /Për Shqipëri!*. Prandaj ai, duke e njohur historinë e ndien dhe e ka shpresën te njeriu kosovar edhe për liri, edhe për Shqipëri.

Kuteli në poemën “ **Poem kosovar**” “ *afirmon një qëndrim më të ashpër autorial*”³⁰ karshi Serbisë, armikes së përditshme të Kosovës e të kosovarëve. Duhet pranuar fakti se shtrati, struktura apo përmbajtja e saj ndryshojnë nga “ Poemi i Shëndaumit”. Poema “ Poem Kosovar” ka 356 vargje. Numri i vargjeve për çdo strofë varion në përputhje me logjikën stilistike të autorit.

³⁰ Zisi, Roland., Letërsi bashkëkohore shqipe, (poezia), Shtëpia botuese e librit universitar,Tiranë 2008, Fq. 72.

Vihet re përdorimi i vargjeve të shkurtra me pak rrokje. Alternohet 8-rrokëshi me 4-rrokësh.

Faktet nga veprimtaria jetësore e familjes, formimi kulturor dhe veprimtaria e Kutelit, të dhëna të “ Poemi kosovar”, dëshmojnë për bindjet e tij të palëkundura antifashiste dhe atdhetare. Nëse i largohemi rrethanave socio-politike të kohës (luftës) dhe marrëdhënieve të autorit me to, mund të pohojmë se poema ka vlera të padiskutueshme estetike.

“ Poemi i Shëndaumit”. Në hyrje të poemës jepet dhimbja dhe pamundësia e poetit për të treguar tragjedinë e kësaj familjeje dhe mbi të gjitha gjendjen e rënduar mendore dhe emocionale të gruas shqiptare, e cila endet e braktisur dhe e çmendur si një fantazmë. Autori shumë herë në poemë përsërit të njëjtat vargje të vendosura në gojën e heroinës të cilat pasqyrojnë çastin kritik të tragjedisë:

“... shtëpinë e pashë kur m’u doq,

E pashë foshnjën kur m’u poq

Edhe tim shoq

Po, dhe tim shoq!”

Pas kësaj ngjarjeje ajo nuk mundet më të jetojë. Ajo jeton me shpresën se një ditë do të mbajë sërish në prehër djalin dhe do të takojë burrin. Ndërhyrja e elementeve nga bota hyjnore bëhet me qëllim që gruaja të gjejë pak shpëtim dhe shpresë. Ajo pohon:

“unë pres foshnjën që ta shohë

E ndër njëmijë do ta njohë.

E mitur është’ e sisë do,

E vogël është’ e këngë do,

-Më ler’ e shko”-

Gjithçka është një zhgënjim i madh. Dialogu me Shën Mërinë, Shën Mëhillin, Shën Naumin dhe ëngjëjt nuk mund t’i kthejnë asaj as djaln as burrin, ndaj dhe në fund të poemës ajo shpërthen në mallkim që i del nga shpirti:

“ Perandori!

Perandori!

Perandori, xhenem i zi!

Ti që më solle robëri

Ti që më veshe në të zi,

Ti që më mbylle në çmendi,

U bëfsh hi!”

Këto vargje janë të ngarkuara me emocione dramatike e tragjike të cilat burojnë natyrshëm nga lënda jetësore. Kuteli, si mjeshtër i vërtetë e shoqëron kudo protagonisten e tij. Edhe në poemën “ Poem kosovar” kemi raste të një mallkimi të realizuara me shumë mjeshtëri e finesë çka e dëshmon se: *“puna e*

palodhur e Kutelit për mbledhjen e njësive folklorike kombëtare i krijoi mundësinë autorit të modelojë gjethe poetike me shumë sukses”.³¹

---

³¹ Zisi, Roland., Letërsi bashkëkohore shqipe, (poezia), Shtëpia botuese e librit universitar,Tiranë 2008, Fq. 74.

3.2 Poema “Sulm e lot”

Poezia është një rrjedhë tjetër në shtratin krijues të Mitrush Kutelit. Vjershat e tij i ngjajnë një ditari poetik. Malli i vendlindjes do ta çonte në shqetësimet për fatin e atdheut. Zemërimin dhe urrejtjen ndaj tradhëtarëve të kombit Kuteli do ta shprehte nëpërmjet vargjeve.

Në 1943 ai boton vëllimin me poezi “**Sulm e lot**”. Në këtë vëllim përfshihen dy poema: “**Poem Kosovar**” (për të cilin referuam më lart) dhe “**Poemi i Shëndaumit**”, si dhe vjershat lirike me tituj: “**Po të vdes në dhe të huaj**” dhe “**Balta shqipëtare**”.

Poema “Poemi i Shëndaumit”

“**Poemi i Shëndaumit**” është një rrëfim-vajtim rrënoqethës i një gruaje shqiptare e cila ka humbur djalin dhe burrin. Armiku i kishte vënë flakën shtëpisë, ajo i kishte parë njerëzit e dashur të jetës e të zemrës, sesi digjeshin e piqeshin në vatrën e shtëpisë.

Kuteli këtë poemë e ka shkruar më 1943, vit kur pushtuesit italianë i djegin shtëpinë e tij në Pogradec. Kuteli e shikon këtë ngjarje jo si një ngjarje vetjake por si një tragjedi kolektive. Poema përshkruhet nga një frymë e thellë kristiane. Jo drejtpërdrejtë poema përmban në vetvete një frymë të nënkuptuar antifashiste.

Në poemën “**Poemi i Shëndaumit**” kemi 212 vargje dhe nuk hasim përdorimin e vargut të shkurtër 2-rrokëshin. Është ndërtuar në vargje 4 dhe 8-rrokëshe. Leksiku i përdorur nga Kuteli synon semantikën por edhe bukurinë grafike.

Kuteli si njohës i mirë i gjuhës shqipe kërkon në thesarin e saj dhe aktivizon në diskursin e tij poetik fjalë e shprehje me fuqi të madhe shprehëse e përfaqësuese. Përmenden fjalë që përfaqësojnë sferën e mallkimit, elegjisë dhe vajtimit.

Në pikëpamje tipologjike “ Poem Kosovar” është një poemë epike-heroike, ndërsa “Poemi i Shëndaumit” ka tiparet e një balade, në të cilën shkrihen organikisht elementet elegjiake. Në të dyja poemat mbizotërojnë notat e revoltës e të pakënaqësisë.

3.3 Poezi të tjera të Kutelit

Në veprën poetike të Kutelit mund të veçojmë edhe vjershat lirike “ Balta shqiptare” dhe “ Po të vdes në dhe të huaj” në të cilat ndeshet poeti dhe mendimtari, fryma dhe disponimi meditativo-filozofik, si dhe patriotizmi i kulluar i autorit.

Vjersha “ **Po të vdes në dhe të huaj**” është shkruar më 1941. I ndodhur larg shtëpisë dhe Adheut, në rrethana të vështira që lidheshin me Luftën e Dytë Botërore, autorin e mundonte ideja se mund të vdiste në dhe të huaj. Kuteli në këtë vjershë ka shfrytëzuar elemente të baladës popullore shqiptare, në të cilat kurbetliu apo nizami, në çastin e vdekjes në dhe të huaj artikulon porositë e fundit. Dy figurat që mbizotërojnë këtë elegji-baladë janë Toka (Balta) dhe Nëna. Me këto dy simbole lidhen dy porositë e Kutelit nëse do të vdiste në dhe të huaj:

Porosia I

“ pa një grusht nga toka jonë,

- Balt’ nga balt’ e vetë-

Të ma sillni e ta vini

Drejt në zemr’ e shkretë.”

Porosia II*“e të vini të m’i thoni**Asaj nënës sime:**Zi mos qajë, zi mos mbajë**Pa asnjë thërrime.”*

Përveç Atdheut, Nëna dhe Babai në poetikën e Kutelit shfaqen si gjërat më të shtrenjta dhe më të dhembshura për të. Kuteli pasqyron marrëdhënie të fuqishme me Baltën që nënkupton Atdheun, dhe me Nënë e Babanë që i kujtojnë familjen e munguar prej kohësh. Sipas Kutelit këto fije janë të forta e të qëndrueshme me Atdheun. Janë fije të përjetshme të cilat nuk mund të asgjësohen kurrë sepse ato i mban gjallë dashuria që ai ka si shqiptar. Poeti pohon:

*Të dua, baltë shqipëtare!**Të dua:**Egërsisht!**Dëshpërimisht!-**Si ujku pyllin,**Si vala valën,**Si balta baltën!*

Balta shqiptare, ashtu si dhe për Çajupin, është e ëmbël si mjalta, por ndryshe, përveçse e ëmbël, për Kutelin është e hidhur si pelini ³².

Poezi të tjera të Kutelit janë ato që evokojnë Ilirinë, tematikë e cila ishte dhe mbeti deri në fund obsesioni artistiko-patriotik i Kutelit. Dy poemat ilire që e pasqyrojnë këtë janë: “ Teuta ilire” dhe “ Rrjedhin lumenjtë”. Në të parën autori vendos ballë për ballë Teutën, mbretëreshën Ilire dhe romakun zeshkan që ka ardhur t’i komunikojë asaj urdhrat Romës. Pjesën më të madhe të vjershës e zë ligjërata e romakut dhe në katër vargjet e fundit jepet madhështia, rreptësia dhe hijeshia e mbretëreshës:

“ Shqipërisë

Sulm i shpejtë i djalërisë

Grusht i fortë i punëtorisë

*Plan i hekurt i Partisë”*³³

Ndërsa tek poezia “ Rrjedhin lumenjtë” Kuteli dëshmon kulturën e thellë e të gjerë historike, politike e gjeografike të etnisë së tij, respektin apo ngazëllimin e tij për çdo gjë ilire, si dhe forcën e përshkrimit, numërimit dhe karakterizimit të hartës njerëzore e natyrore të dheut të stërlashtë të shqiptarëve.

Poema nuk është gjë tjetër veçse një paradë krenare toponimesh në rrjedhën e jetës iliro-arbërore-shqiptare (numërohen lumenj, male, dete, kështjella, fise,

---

³² Kuteli, Mitrush., “ Baltë nga kjo tokë”, Vjersha dhe poema, mbledhur e redaktuar nga Nasho Jorgaqi, “ Naim Frashëri”, Tiranë, 1973.

³³ Revista letrare “ Literatura jonë”, 1951, nr.9. Fq.5

tempuj etj), të cilat nuk përmenden për informacion historik por për të krijuar emocione të veçanta atdhetare e patriotike, për të mbërritur tek ideologjia e qëndresës në tri vargjet e fundit të poemës:

Mbani burra

Me dorë të fortë flamurin e Arbërit

Të skuqur me gjak ndër luftra të rrepta.

Një tjetër poezi plot muzikalitet, ritëm e elegancë është poezia “ Balada e zogut të vogël të dallandyshe”. Poezia rrjedh në shtratin e një historie të jetuar apo të një përralle që vetë autori ia rrëfen Irinit të vogël, vajzës apo mbesës. Vjersha përshkohet nga një frymë liriko-refleksive, bukuri dhe elegancë leksikore dhe përçon një mesazh filozofik sa të ashpër e realist aq edhe metafizik e kristian. Dy vargjet e fundit të poezisë përcjellin mesazhin e kalueshmërisë së jetës njerëzore, thelbin e së cilës e përbëjnë çiftet antonimike:

Ja, kështu vazhdon kjo jetë, ditë për ditë e çast për çast:

Ka mjerime e dëshpërime - po na ka dhe jetë e gas.

Në librin “ **Baltë nga kjo tokë**” ka dhe disa poezi në të cilat Kuteli shfaqet një poet i butë, i dashuruar me natyrën, sositës i hollë dhe peisazhist. Përmendim “ Prilli”, “ Hëna e humbur”, “ Pranvera e bajames së vogël”, “ Pranvera e plepit plak” etj. Në këto vjersha mbizotërojnë shenjat e natyrës si: stinët, drurët, shpendët, lulet, ujërat etj, por pas tyre fshihet një komponente filozofike që asocion me botën njerëzore.

Në vjershat e Kutelit vërehet përvoja e krijuesit të shquar, kultura e gjerë poetike, mjeshtëria e fjalës. Frymëzimin në vjersha ndonjëherë e zëvendëson mjeshtëria, fjala e punuar dhe e rrjedhshme, gjë që ka çuar edhe në retorizëm.

Kjo poezi është kënga e një këngëtari të sinqertë, këngë që përcjell ndjenja të pastra dhe mendime fisnike.

Kuteli ishte dhe mbetet komponent i kulturës shpirtërore të popullit dhe të kombit të vet. Ai mbetet gjithashtu modeli i mjeshtrit të madh në përdorimin e gjuhës shqipe në shkrimet e tij letrare: në poezi, në prozën e shkurtër dhe në përkthimin e kryeveprave të letërsisë botërore.

Është e vërtetë se fillimet letrare të Kutelit përkrijnë me vitet '30, kohë kur botoi disa nga shkrimet e tij të para, por ai nuk mund të quhet si një shkrimtar i periudhës së Pavarësisë apo si shkrimtar intelektual i traditës. Ai është padyshim një prej shkrimtarëve modern dhe bashkëkohorë të letërsisë shqipe, sepse këtë fakt e vërtetojnë jeta, veprimtaria, kohëshkrimi dhe cilësia e lartë estetike e teksteve letrare.

Vepra letrare e Kutelit dhe personaliteti i tij krijues, vijojnë të rrezatojnë dhe të ndikojnë dukshëm mbi lexuesit e kohërave të ndryshme dhe të hapësirave socio-kulturore të ndryshme.

Me këtë temë poeti krijoi edhe vjershën “ **Këngë**” me anën e së cilës satirizon klimën feudale, vajton Bajram Currin e Luigj Gurakuqin dhe paralajmëron rrezikun Italian. Poezia e Kutelit në këtë periudhë tregon jo vetëm për talentin e tij por edhe për mendimet moderne në shoqërinë e kohës.

Edhe në poezi Kuteli do të ecte në gjurmët e poezisë së Rilindjes si për sa i takon një pjese të mirë tematike dhe frymës patriotike ashtu edhe të kujdesit që tregoi për gjuhën dhe lidhjet e brendshme që mban me folklorin.

Mitrush Kuteli ishte një shkrimtar mendjemprehtë, ishte poet i gërshetimit të emocionit me arsyen. Para se të vdiste ai shkroi vjershën me titull “ **Epitaf** ”. Në këtë vjershë të shkurtër, Kuteli e vendos veten në koordinatat e parajsës, aty ku nuk mund ta prekë dot askush dhe aty është i pastër, dërgon lutje dhe porosi për mëkatarët që janë gjallë të cilët “ *i la pas në jetë* ”. Në këtë poezi nuk ka urrejtje për ata që e persekutuan, e burgosën dhe e varrosën për së gjalli.

“ **Epitaf** ” konsiderohet si një vjershë tepër e realizuar si në rrafshin stilistik e figurativ, ashtu edhe në aspektin e mesazhit filozofik e universal që përcjell.

Kapitulli 4

4. Krijimtaria në prozë e Mitrush Kutelit

Krijimi i prozës sonë, lëvrimi i formave të saj, konsolidimi i mjeteve shprehëse ndoqi rrugë të ndryshme dhe nuk ishte i barabartë për të gjithë individualitetet krijuese. Kuteli krijoi rreth tridhjetë tregime, të cilat ai i quan rrëfime, dhe një pjesë të tyre rrëfenja. Me rrëfimet dhe rrëfenjat ai e pasuroi prozën shqiptare. Ndarja e tyre në rrëfim e rrëfenja është përcaktuar sa nga tematika aq edhe nga fryma që ato shprehin. Në to trajtohen sa tema patriotike - sociale aq edhe tema e motive folklorike e mitologjike (përpunimin e anektdave, legjendave, gojëdhënave, baladave, miteve etj) dhe risitë e tregimit të viteve '30. Nëpërmjet artit të rrëfimit, imagjinatës, fantazisë, vizionit e botës letrare “ udhëton” gjithë jetën nëpër strukturën e tekstit rrëfimtar për t'i përjetësuar konceptet e tij poetike.

Veprat e Kutelit të lidhura me meditimin dhe emocionet djaloshare për atdheun të shprehura në mënyrë specifike me rrëfimet herë me karakter realist dhe herë modern. Proza e Kutelit e parapëlqen aksionin e personazheve. Karakteret paraqiten në situata ballafaquese aty ku mbizotërojnë situata sprovuese dhe konflikte. Kjo kohë me veprim të kaluar e mbart situatën e rënduar të një kohe tjetër. Është një kohë me veprim të kryer që e zbulon ndërjegjen e karaktereve, të cilat përpiqen të dëshmojnë vërtetësinë e ngjarjeve. Në prozën e tij, në tregimet dhe rrëfenjat ku dallojmë temat e jetëvdekjes që lidhen me bestytinën, misticizmin, realen dhe irealen siç janë: Lugetërit e fshatit tonë, I gjalli dhe i vdekuri, Rinë Katerinëza, si dhe në novelën

E madhe gjëma e mëkatit, Kuteli veçon personazhet e lirë përtej kufijve kohorë të cilët përplasen mes kohës reale, mistike dhe fantastike.

Në prozën e Kutelit karakteri i Xheladin beut është realizuar me një mjeshtëri të rrallë. Në këtë novelë Kuteli zbaton parimet krijuese të realizmit magjik. Xheladin beu është personazhi më i spikatur i prozës së këtij autori, i cili pikturohet në rrafshin satirizues e ironik për t'u kthyer veprimi i tij në mit madje në mit që e parapëlqen heroizmin e rremë, i cili me vullnetin e tij ekstrem, pra dëshirën erotike, përballet me vuajtjen e tjetrit duke zgjedhur realitetin e besueshëm për të rënë në skajshmërinë e dinjitetit e të amoralitetit që përfundon me incest.

Edhe në novelën “ E madhe gjëma e mëkatit”, modeli i personazhit ka të bëjë me mitin e ringjalljes. Tat Tanushi sipas shembullit biblik e hyjnor dëshmon vërtetësinë e historisë së tij, një rrëfim mitik fetar të trashëguar kohë pas kohe dhe atë shëmbëllim të nënshtrimit nga Bibla, ku synohet ngjallja dhe imitimi i një veprimi të devotshëm fetar. Mesazhi biblik këtu bëhet përmbajtje esenciale e rrëfimitarisë së Kutelit, ku historia, legjenda, urata, dashuria etj, bëhen tregues tematiko-motivor. Në këtë novelë të shkruar sipas dy legjendave të dëgjua në Pogradec, siç tregon vetë Kuteli, flitet për një prift me emrin Tanush i cili ungjillizonte në një fshat të llirisë me emrin Bubutimë. Sipas të thënave të largëta, femra plot hire quhej Noemi e Galilesë transformohet dhe bëhet e dashura Kalije. Ajo e tërheq drejt mëkatit, dashurisë, dhimbjes, kërkimit shpirtëror dhe psikologjik.

Novelat, “ Në një cep të llirisë së Poshtme” dhe “ Nga Dyrakiona në Bardhonë”, tematizojnë ndodhi, histori, njerëz që vijnë që prej kohës prehistorike. Lidhja e

poezisë popullore me prozën letrare, rrëfimi kronologjik retrospektiv i së parës dhe funksioni sendërtues kuptimor i së dytës, flasin për forcën ndikuese dhe ndikimin e ndërsjelltë të tyre në rrjedhën letrare dhe në procesin krijues dhe artistik të saj. Në këtë rrafsh shqyrtohet karakteri dytësor poetik i baladave dhe i rapsodive popullore nga besimtaria e Malësisë së Veriut dhe e botës arbëreshe, përmes të cilave tregohen legjenda të vjetra dhe figura historike dhe mitike.

Vendi ku zhvillohen ngjarjet dhe ku veprojnë personazhet dhe heronjtë e rrëfimeve të Kutelit janë trevat e vendlindjes që nga Guri i Kuq deri te Guri i Prerë, hapësirat plot dritë të Pogradecit dhe viset e ashpra të Malësisë së Mokrës.

Në këtë sfond piktoresk, epik e lirik, të vizatohen me hijeshi dhe saktësi, lëviz jeta shqiptare nga penda e Kutelit të cilën ai e përshkroi në përmasa të gjera.

Rrëfimet e Kutelit, në rrafshin kohor, kanë të kaluarën, epoka të largëta, kohëra që kanë kaluar në histori. Koha vjen nga mitologjia përmes qeniesh e bëmash të jashtëzakonshme, si pjesë e mjegullt e historisë dhe shpaloset në ngjarje dhe figura të qarta. Flet për kohën e Skënderbeut, përshkruan epokën e Rilindjes, ndalet në kufijtë midis dy kohërave, kur mbyllen përpjekjet për një Shqipëri të lirë dhe nis zhgënjimi i popullit nga pushteti i bejlerëve.

Kuteli projektton të kaluarën me synime bashkëkohore dhe kjo bën që objektivist të shquhen diferencat në mes epokave, dhe disa herë të nënvizohen edhe ide të rëndësishme aktuale. Kadare shprehet se: *“në rrëfimet e Kutelit është pikturuar e përshkruar “Shqipëria e përjetshme” që “s’kish*

asgjë të përbashkët me Shqipërinë zyrtare, me mbretërinë e përkohshme të Zogut".³⁴ Kështu do të arrinim në përfundimin se Kuteli duke e bërë këtë arrin të krijojë vizionin e botës shqiptare, të jetës së popullit. Edhe pse kjo botë shqiptare duket e largët, brenda saj vlon jeta e popullit dhe veçanërisht jeta e fshatarësisë, veprojnë karaktere të fuqishme, ndizen pasione tronditëse, shtrohen probleme e nxirren mësim nga historia.

---

³⁴ Kadare, Ismail., Parathënie, Vepra e Migjenit, Tiranë, 1989, Fq. 8.

4.1 Tregime të zgjedhura të Mitrush Kutelit

Te Kuteli megjithëse e kaluara dhe e sotmja konceptohen si kategori historike dhe e para nuk shpërndahet nga e dyta, përsëri ndeshemi me një frymë ekzaltimi pas së kaluarës, me një magji ndaj njerëzve dhe bëmave të tyre për të cilat flet historia dhe gojëdhëna. Ai është i pakënaqur nga realiteti bashkëkohor, saqë shëmbëlltyrat e vërteta të patriotizmit e të vlerave shpirtërore, të burrërisë e urtësisë, të pastërtisë morale i gjen në kohë të kaluara.

Në qendër të prozës së Kutelit është fshatarësia shqiptare, qëndresa e saj për ekzistencë, lufta për liri dhe për tokë. Autori e ka vështruar dhe përshkruar fshatin shqiptar, si armë luftrash liridashëse e ndeshjes klasore. Jeta shqiptare e veçanërisht ajo e fshatit do të kalonte nëpër spektrin e diferencimit klasor. Kuteli në këtë vështrim vihet në rolin e një dëshmitari e përshkruesi që ka marrë anën e fshatarësisë e të vegjëlisë dhe që nuk pajtohet me shtypjet dhe padrejtësitë e kohës.

Problemet që e kanë shqetësuar Kutelin të cilat i ka bërë objekt në tregimet e veta janë ato që lidhen me gjendjen shoqërore dhe ekonomike të fshatarësisë shqiptare. Ka prekur plagët e rënda të jetës së saj si: kurbeti, hakmarrja, mercenarizmi, përçarja dhe arbitrariteti klasor. Kurbeti në rrëfime jepet jo vetëm si një e keqe e madhe shoqërore që shkreton fshatin shqiptar por edhe si një dramë në jetën e vështirë të fshatarit.

Gjithashtu në një tjetër dimension pasqyrohet kurbeti tek rrëfimi “ **Natë qershori**” ku tregohet jeta e vështirë e punëtorëve mërgimtarë dhe lidhjet shpirtërore që mbajnë me atdheun. Vizioni i atdheut sillet i gjallë në tregim sa

nëpërmjet kujtimeve të vendlindjes aq edhe të rrëfimeve të moçme për trimërinë fshatare kundër bejlerëve.

Me forcë të madhe del edhe zakoni i hakmarrjes. Lufta vëllavrasëse në mes dy fiseve, Gjonomadhëve e Gjatollinjëve, në rrëfimin “ **Gjonomadhë e Gjatollinj**” është përshkruar aq e egër dhe e pamëshirshme sa tingëllon si një legjendë tronditëse. Autori në rrëfimet me temë hakmarrjen, situatave të rënda dramatike u ka dhënë zgjidhje të drejta e realiste.

Zakoni i hakmarrjes dhe i mercenarizmit janë parë nga Kuteli si shfaqje të të njëjtit fenomen dhe të kushteve të përbashkëta shoqërore. Ishin varfëria dhe nevojat ekonomike, padituria, ato që ushqenin dhe nxisnin mercenarizmin në jetën e fshatarësisë sonë. Fati tragjik i Gurit dhe i Xhezairit, të cilët duke luftuar për interesa të huaj kuptojnë në fund absurditetin e veprimeve të tyre dhe përbëjnë dramën e rrëfimit “ **Më kot**”. I përafërt me këtë rrëfim për nga idetë dhe koha kur zhvillohen ngjarjet paraqitet rrëfimi “ **Natë prilli**”. Ai është ndërtuar mbi një varg ndodhish trimërore që rrëfohen nga Destani, një malësor nga Mokra i porsakthyer nga lufta. Tregimi tingëllon si një mallkim për gjakderdhjen nëpër lufrat e padrejta dhe pasojave tragjike në jetën e fshatarëve të thjeshtë, por edhe si një baladë për trimëritë e shqiptarët, të trashëguara brez pas brezi. Për të burri, fshatari, nuk mund të merret me mend pa trimëri dhe akte guximtare. Këto janë veti që i japin kuptim ekzistencës dhe pozitës së tij në shoqëri.

Vend të rëndësishëm zë tema antifeudale. Kuteli e ka përshkruar klasën feudale si një forcë regressive e të zvetënuar shpirtërisht, që shtyp popullin, si klasë që ka tradhëtuar interesat e atdheut dhe është bërë vegël e pushtuesve.

Ai, për të trajtuar këtë temë është nisur nga burime popullore, nga kronika të pashkruara të kujtesës së fshatarësisë, nga njërëz dhe ngjarje që i ka njohur në vendlindje. Mbi bazën e këtyre burimeve të gjalla kanë lindur rrëfimet tronditëse për bejlerët dhe zullumet e tyre. Shembujt më të gjallë ia jepte autorit realiteti i fshatit shqiptar të asaj kohe, siç qenë dëbimi me forcë i fshatarëve të Goricës nga tokat e tyre apo konflikti i ashpër i fshatarëve të Peshkëpisë me Istref beun. Kuteli në rrëfimet me temë antifeudale synon të përgjithësojë e të arrijë në tipizimin e fenomenit nëpërmjet karaktereve dhe situatave sa më domethënëse. Feudalët, bejlerët, agallarët janë dhënë si figura përgjithësuese të armiqve të popullit, si shtypës dhe dhunues të fshatarësisë, si shpërdorues të pushtetit. Ata janë uzurpatorë, tiranë e dinakë, të zhveshur nga virtytet dhe të veshur me vese të këqija.

Asnjë figurë tjetër nuk e ka mishëruar aq mirë dhe në një kontekst shoqëror-psikologjik tipin e beut shqiptar të kohës së sundimit të plotë të klasës feudale sa ajo e Olloman beut të “ **Natë kollozheku**”. Nëpërmjet një rrëfimi të moçëm që tregon malësori plak xha Martini, zbulohet tirania e një beu tipik, natyra e tij prej shtypësi dhe shfryzuesi, cinizmi e dinakëria, tradhëtia ndaj atdheut etj. Por ky realitet do të plotësohet nga autori duke i kundërvënë figurës së beut, figurën e fshatarit trim e të paepur siç është ajo e Malush Katundishtit. Qëndresa e tij dhe e fshatarëve përshkruhen si kundërveprim i fuqishëm ndaj padrejtësisë e tiranisë dhe në qoftë se ato marrin një goditje të rëndë me vrasjen e Malushit autori nënvizon idenë se fara e luftës dhe e urrejtjes ndaj bejlerëve jeton në shpirtin e popullit.

Përgjithësimi shoqëror dhe mishërimi ideoartistik i temës antifeudale në prozën e Kutelit arrin kulmin në rrëfimin “ **Vjeshta e Xheladin beut**”. Figura e beut është lokalizuar në rrethin familjar. Vizatimi realist i marrëdhënieve shoqërore në rrëfim është harmonizuar me thurjen e goditur të subjektit, me rrjedhën e natyrshme të situatave, me këndvështrimin original të dhënies së veprimeve dhe ngjarjeve. Rrëfimi arrin të përftojë një sintezë të vërtetë artistike mbi një fenomen agresiv të jetës shqiptare siç është ai i degjenerimit të plotë të klasës feudale. Duke pasur një adresë të qartë historike dhe sociale, Xheladin beu është beu tipik shqiptar, me biografinë politike të një mohuesi të atdheut dhe tradhëtar i kombit po edhe të një shfrytëzuesi të paskrupullt të popullit.

I vendosur në çifligun e vet, në marrëdhënie brenda dhe jashtë mjedisit, fokusi i shkrimtarit realist, arrin të nxjerrë në dritën e së vërtetës karakterin dhe tipin e tij shoqëror. Ai del i qartë në marrëdhënie me Marën, e cila përbën dhe nyjën e tregimit. Momenti i zbulimit, që Mara është e bija e tij, me të cilën ai do të përsërisë lidhjet që ka patur me të ëmën e saj, krijon një tension dramatik aq të fortë sa e çon Xheladin beun në çmenduri. Rëndësi të veçantë në tregim merr Mara, me peshën e saj të madhe ideo-emocionale. Është kjo një vajzë e thjeshtë që me karakterin dhe vlerat e saj shpirtërore, me kurajë dhe këmbëngulje të paepur, e mbërthen Xheladin beun në gozhdën e turpit dhe i jep dënimin e merituar.

Realiteti historik e shoqëror i fshatit shqiptar të rrëfimet e Kutelit nuk mund të merret me mend pa figurën e kaçakut. Ky ishte një fenomen i njohur social e politik, i përhapur në vendin tonë gjatë pushtimit osman dhe përfshinte

fshatarësinë, por edhe element të vegjëlisë qytetare, që ngrinin krye kundër robërisë së huaj dhe padrejtësive të terrorit feudal. Kjo temë ka gjetur një pasqyrim realist e zbërthim psikologjik në rrëfimin “ **Si u takua Ndoni me Zallorët**”. Përmendim kaçakët trima të Mokrës e të Gorës që dalin në mbrojtje të fshatarëve, ngaqë nuk i paguajnë xhelepe shtetit dhe u kundërvihen zullumeve të bejlerëve të Velçanit e të Kaprosheve. Kuteli jep botën e brendshme të kaçakëve, humanizmin e tyre dhe ndjenjat e mendimet që u zgjon kënga. Autori përdor dialogun, një dialog që përftohet nga situatat në përshtatje me nivelin dhe pozitën e tyre shoqërore, me karakterin e secilit. Në rrëfim janë gërshetuar paraqitja realiste me frymën romantike, notat epike me ato lirike. Mbi bazën e antitezave dhe dritëhijeve, të dhëna përmes detajeve psikologjike dhe rrethanave shoqërore, rrëfimi tingëllon bindës, i vërtetë dhe njerëzor.

Tregimi më i gjatë i Kutelit i cili ka një frymëmarrje të gjerë jetësore, jo vetëm për nga linjat dhe moria e personazheve vepruese por edhe nga begatia e fakteve, detajeve, situatave është rrëfimi “ **Qetësi përpara fërtyme**”. Tregimi vlon nga nota të fuqishme të pakënaqësisë shoqërore, nga problemet e mprehta, nga ankesat dhe revolta e fshatarëve ndaj taksave dhe targambledhësve.

Në mes të rrëfimeve për fshatin gjejmë edhe rrëfime që tregojnë për njerëz dhe ngjarje të cilat nuk trajtojnë drejtpërdrejt problematikën e mprehtë shoqërore dhe gjendjen e rëndë të fshatit paraçlirimit.

Përmendim rrëfimet: “ **Ago Jakupi**”, “ **Fije nga jeta e Theofil Kostarit**”, “ **Fshati im e pi rakinë**”. Këto rrëfime kanë të përbashkët botën rustike shqiptare me

koloritin e saj të fortë, figura e mentalitete tradicionale, aspekte të jetës zakonore dhe të etikës fshatare, peisazhin piktoresk etj. Këto rrëfime janë më shumë si eskursione nëpër kujtime, nuk kanë subjekt, por mbahen falë aftësive narrative të autorit dhe lidhjeve asociative.

Rrëfimi për Ago Jakupin është një rrëfim psikologjik. Ago Jakupi është tipi i fshatarit i dhënë me pasion pas punës. Autori përmes Ago Jakupit synon të mishërojë idealin e burrit shqiptar, njeriun me karakterin e fortë e me dinjitet, trim e punëtor, të besës e bujar. Ago Jakupi na jepet në moshën e pleqërisë, në gjendje meditimi dhe evokimi, të cilat kthehen në qortime të ndërgjegjes, në pendesa për egoizmin e tij. Tregohet sesi pleqëria e ka bërë atë më human dhe se frika para vdekjes ia ka zbutur zemrën. Në këtë rast del konteksti fetar, se duhet të bëjë mirë që të gjejë mirë te Zoti. Meditimet dhe arsyetimet e plakut zbulohen nëpërmjet monologut të brendshëm, një monolog që zhvillohet në sfondin e peisazhit të fshatit dhe të punëve bujqësore të një familjeje fshatare. Adhurimi i autorit për të, e bëjnë Agon të mos distancohet dhe tonet e kritikës të jenë tepër të buta.

“ Fshati im e pi rakinë” është një rrëfim piktoresk, me kolorit të theksuar, me ngjyra të forta, me nota gazmore kushtuar jetës e zakoneve primitive. Rrëfihet për një fshat në lindje të Shqipërisë ku autori tregon zakonet e të pirit. Vepron në rrëfim hiperbola, trazuar me një humor plot kripë. Shqetësimet e përditshmërisë lihen mënjanë dhe vendin e tyre e zënë situata gazmore e skena gastronomike, rite zakonore dhe përshkrimi i portretit të burrave kudo zotëron nostalgjia për jetën fshatare. Rrëfimi është plot optimizëm, me një humor realist dhe tepër të këndshëm.

Nota nostalgjie gjejmë edhe në rrëfimin “ **Fije nga jeta e Theofil Kostarit**”. Kemi të bëjmë me një evokim letrar autobiografik, thurur me fije kujtimesh nga fëmijëria e autorit. Shkrimtari është ndalur në një moment psikologjik tepër të goditur, në kohën kur fëmija kalon nga jeta - ëndërr në jetën e vërtetë. Fshatin shqiptar e shohim me mentalitetet e kohës sidomos kur flitet për etikën dhe statusin patriarkal, për paragjykimet dhe bestytnitë e njerëzve të cilat kanë përfshirë edhe botën e fëmijve. Nga fundi i rrëfimit autori shpreh urrejtjen ndaj pushtuesve fashistë që dogjën fshatin dhe vranë njerëzit. Kjo i jep rrëfimit një notë të fortë vërtetësie.

Në prozën e Kutelit përveç rrëfimeve hyjnë edhe rrëfenjat, të cilat dallohen nga brendia dhe fryma popullore me rrëfimet. Rrëfenjat si: “ **Natë marsi**”, “ **Natë gushti**”, “ **Hanet e karvanet**”, “ **Lugetërit**”, kanë motive folklorike e subjekte mitologjike. Janë tipike për narracionin popullor. Disa prej tyre trajtojnë motive patriotike, duke evokuar kohëra legjendare heroike dhe figura të forta trimash, me theksa epikë, që qëndrojnë mes gojëdhënës dhe historisë.

Nëpër rrëfimet e Kutelit rrjedhin burime të jetës së gjallë të popullit, ndihen zërat dhe flakërojnë ngjyrat e saj. Kuteli, duke krijuar një tip të ri tregimi në prozën tonë, dëshmoi e provoi forcën dhe bukurinë e fjalës shqipe, mundësitë e mëdha shprehëse, aftësitë ndërtuese e krijuese. Të gjitha këto e bëjnë Kutelin një nga mjeshtrit e tregimit shqiptar.

4.2 Novela “ E madhe gjëma e mëkatit”

Mitrush Kuteli në vitin 1947 do të shkruante një nga prozat më të bukura mbi kërkimin e kuptimit të dashurisë njerëzore, konfliktet e përhershme që ekzistojnë mes tokësore dhe hyjnore, simbolikisht të përkohshmes dhe të përjetshmes, dhe gjetjen e shpëtimit tek fuqia e besimit. Do të ishte viti 1993 ai që do të siguronte edhe dritën e botimit për veprën, duke fshirë mungesën e komunikimit me lexuesin e saj, me sistemin letrar shqiptar dhe kritikën letrare për disa dhjetëvjeçarë.

Kjo novelë përfaqëson një temë themelore të tregimeve të autorit, një tip të shkrimit realist e imagjinar.

Në këtë novelë shkëlqen talenti i autorit, mjeshtëria e përshkrimit të ambjentit e personazhit, krijimi i botës së jashtme e të brendshme, forca e dialogut dhe e monologut. Tanushi i Bubutimës së Ilirisë është njeri i ditur dhe i devotshëm. Mësimet në lindje i merr me dashuri, prej andej sjell një grua të bukur Noemi i Galilesë, e cila tani bëhet Kalije. Tat Tanushi shërben në kishë dhe e dashuron Kalijen deri në thellësinë e qenies. Jeta e tij është jetë e plotë shpirtërore në lulëzim.

Mirëpo, dashuria e madhe për Kalijen në qenien e tij nis të grindet, të bëjë rivalitet me dashurinë për hyjni. Dy fuqi që nisin të turbullojnë shpirtin e tij. Për sprovë nga hyji apo për shkak të fatit, Kalija vdes. Tat Tanushi mbetet i pangushëlluar, dashuria hyjnore nuk ia plotëson humbjen e dashurisë tokësore. Tanushi mbrohet duke krijuar ikona me fytyrën e Kalijes së dashur. Kështu bie në mëkat. Në mëkatin e dytë të madh bie kur pas tri vitesh nga

vdekja e Kalijes ai vë në kontakt trupin e një femre tjetër. Atëherë hyji nuk e pranon në kishë, sepse është i padrejtë. Tat Tanushi ilirian shpërthen në kundërshtim, sepse tani humbjet jetësore, njerëzore i janë bërë të pakalueshme. Natyrisht pason mallkimi hyjnor: ***dënimi me jetë***.

Tani ai kalon hapësirat e kohërat, ndërrohen brezat po ai nuk e gjen qetësinë e vdekjes. Derisa më në fund në Manastirin e Shëndaumit, buzë liqenit nga peshkopi Nikanori dëgjon rrëfimin zbulues se e madhe është gjëma e mëkatit.

Tanushi zbulon udhën e vet duke u nisur vetë i dymbëdhjetë në Apoloni të Ilirisë për të rigjetur e ringritur kishën e lënë shekuj më parë. Aty ai gjen qetësinë dhe vdekjen.

Tregimi për Tat Tanushin është një tregim i dhembshëm e i fuqishëm për dashurinë njerëzore. Ai është një perlë e shkrimit shpirtëror elegjiak.

Autori ka krijuar një personazh antologjik të letërsisë shqipe. Rezistenca e njeriut përpara vdekjes dhe jeta përmes dashurisë tokësore është prova më e madhe për njeriun e virtytshëm.

Në vështrimin jetësor kjo novelë është një provë e paparë, në vështrimin kanonik të krishterë kjo është një parabolë morale. Prandaj ka tri pjesë dhe mund të lexohet në tri pjesë:

E para, më e gjata dhe më themelorja përshkruan deri në dhembshuri dashurinë njerëzore, me ngjyrat më të theksuara erotike. Kjo është pjesa e fuqisë së jetës reale.

E dyta ndërtohet nëpërmjet teksteve të alegorive biblike dhe ka një domethënie morale. Pjesa e tretë ndërtohet me një tekst simbolik dhe tregon zbulimin dhe shpëtimin.

Me këtë vepër Kuteli ka krijuar modelin e njeriut të përsosur në jetë, sepse ai ushqen dëshira, ëndërron dhe bie në mëkat “ për hirë të jetës”. Ndëshkimi i tij është një ushtrim shpirtëror për të arritur përsosmëri deri në amëshim.

Kjo novelë është rrëfim për shpëtimin e Krijuesit në botën shpirtërore për të takuar përjetësinë. Në domenin e shprehjes letrare, të rrëfesh do të thotë të sjellësh në vepër gjuhën e organizuar përmes ligjërit të shkruar për të riprezantuar një ngjarje, një ndodhi ose seri ngjarjesh, reale ose fiktive; të rrëfesh në një vepër rrëfimin, legjendat e dëguara, me premtimin eksplisit se ky rrëfim i ri nuk cënon aspak në vërtetësinë e rrëfimeve të para do të thotë të riorganizosh gjuhën burimore, të riorganizosh rrëfimin, legjendat në një aktualitet të ri letrar, padyshim individual dhe subjektiv. Rrjedhimisht, distanca që krijohet midis rrëfimitarit i cili rrëfen rrëfimin e ri, të vetin tashmë, dhe ngjarjeve të ndodhura në rrëfimin e parë ka tendencën për t’u ndryshuar, në rastin tonë për t’u rritur, duke e pasuruar strukturën e rrëfimit me elementë të rinj. Më e ndërlikuar na shfaqet kjo marrëdhënie tek rrëfimi kutelian, i cili të rrëfyerin e rrëfimeve /legjendave/ përrallave e ka shenjë të dallueshme të poetikës së vet. Duke i funksionalizuar në diskursin artistik, Kuteli e vështirëson ndarjen midis materialit të marrë dhe atij të prodhuar vetë nga ai³⁵. Në siparin e veprës, brenda rreshtave të një “lutjeje kristiane” për lexim, na thuhet se

---

³⁵ Kuteli, Mitrush., E madhe është gjëma e mëkatit, Botimi 4, botimet “ Kuteli 04”, Tiranë 2010, Fq. 8

proza është e krijuar sipas dy legjendave të dëgjua në Pogradec, ndërsa gjatë tekstit rrëfimtari i bën lexuesit thirrje të hapura dhe të shpeshta, fakt shumë i rëndësishëm ky në strukturën e rrëfimit, që të mos e paragjykojë rrëfimin e ri mbi vërtetësinë që ai mban në të përcjellurin e ngjarjeve, pasi ato, ngjarjet, janë dhënë njësoj siç rrëfimtari i ka dëgjuar nga të parët, ato sillen në formën e një dëshmie. Për më tepër, kaq e fortë dhe e plotë bëhet kjo thirrje sa që ai, rrëfimtari, jo pa qëllim identifikohet me lexuesin duke u njësuar edhe gjuhësisht me të në tekst, përdorimi i përemrit vetor në vetën I, nr.shumës, NE, për ta projektuar dhe vazhduar më pas këtë identifikim gjatë procesit të rrëfimit në ndërtim të diskursit të tij. Këto të gjitha janë të shkruara në Shkronjë dhe ne preps t'u zëmë besë, si preps t'i zëmë besë edhe rrëfimit që do të rrëfejme, sepse ky është i vërtetë edhe ka ardhur nga të lashtët, gojë më gojë.

Si qëndron figura e Annanias përballë figurës së Tat Tanushit?

Nëse do t'i vendosnim përpara një pasqyre do të mund të vërenim këto afri dhe largësi:

- 1- Që të dy janë njerëz të kishës (prift njëri e peshkop tjetri,- hierarkia rritet tek i dyti).
- 2- Që të dy kanë për detyrë dhe duhet të predikojnë me besnikëri dashurinë për Zotin,- (dhe e bëjnë këtë deri në njëfarë pike, për t'iu rikthyer dhe për ta përfunduar, [vetëm njëri në fakt], shumë kohë më pas).
- 3- Që të dy bien në mëkat, - (i pari, Anania, sepse me zemër është larg: "Ay kish marrë hirin dhe mbante shkopin baritor në dorë, po nuk ish i fortë në besën e drejtë, mbasi fjala e Zotit kish rënë në zemrën e tij si fara që bie

në gur e nuk lëshon rrënjë”³⁶dhe Tata, sepse e vendos dashurinë njerëzore mbi atë Hyjnore e pas humbjes së të parës i mban mëri Zotit, “Dua të të them, Noemi, se të dua kaqë shumë, kaqë shumë...dhe s’ka tjetër gjë as në dhe, as në qjell, as në ujra që ta dua sa ty...”³⁷

- 4- Simbolikisht për Tat Tanushin rruga drejt shpëtimit hapet pasi dëgjon rrëfimin mbi priftin Anania. Prifti Anania i rigjetur në rrugën e Zotit në fundin e jetës së vet “përpara se një shpatë t’i prente kryet”³⁸ nuk është gjë tjetër veç simbolika e rigjetjes së besimit dhe rrugës së vërtetë nga ana e Tatës. Simbolika është e njëjtë në të dyja rastet, -Arritja e shpëtimit!
- 5- Tat Tanushi dhe prift Anania dallojnë nga njëri – tjetri për mënyrën si pendohen ndaj mëkatit të kryer dhe këmbënguljes si besimtar për të rigjetur rrugën e humbur. Të dy largohen nga kjo botë në mënyra të ndryshme, shumë të ndryshme nga njëra – tjetra. Nëse për Tatën gjëma e mëkatit është e madhe, por më i madh është hiri i Perëndisë, simbolikisht gjetja e shpëtimit dhe e paqes bëhet kur një pëllumb i bardhë fërfëlloi krahët drejt qiellit për prift Ananian, teksti nuk arrin të na vërtetojë nëse edhe ai e gjeti rrugën e shpëtimit dhe mori faljen e Perëndisë.

Së pari, Imzot Nikanori është i gjithëdijshëm për rrëfimin e tij, domethënë rrëfimin që bën për priftin Annania, ndërkohë që përpara Tat Tanushit ai mendon se është i gjithëdijshëm, por në fakt nuk rezulton të jetë i tillë³⁹.

---

³⁶ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 44

³⁷ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 20

³⁸ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 47

³⁹ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 47

“Zëri i Tatës kish tani diçka që turbullon dhe trondit. Edhe fytyra e tij ndriçonte sa Imzot Nikanori nuk e vështronte dot. I foli ati:-Sa herë je lindur ti, biri im?-Një herë ,Imzot.-Në cilën tokë?-Në Bubutimë të Apollonisë.”⁴⁰

Së dyti, është simbolika që merr rrëfimi i Imzot Nikanorit, pasi ai përfshin në vetvete edhe disa pjesë të historisë së Tat Tanushit. Historitë e tyre lidhen me njëra-tjetrën por nuk janë identike. Ato mund t’i përfytyrojmë si dy degë të një lumi që derdhen tek i njëjti det, por janë degë me gjatësi dhe gjerësi të ndryshme.

Zhvillimi i dialogut mes dy personazheve, Imzot Nikanorit dhe Tatës, thyhet nga rrëfimtari i gjithëdijshëm, thyerje që përputhet me kapërcimin në nivele të reja kuptimore të veprës.

Sabri Hamiti e ka analizuar tekstin si një rrëfim që lexohet në tri shkallë: *“ Kjo logjikë e trajtimit të temës kalon nëpër tri shkallë, në tri pjesë të tregimit duke prodhuar në makronivel tri nivele të diskursit që mbështeten me radhë: në metaforë, në alegori e në simbol; pikërisht duke treguar situata simbas një rendi: reale, alegorike e simbolike.”⁴¹*

Duke u bashkuar me mendimin e studiuesit Sabri Hamiti, më poshtë po vëmë në dukje se si bëhet kalimi nga rrafshi alegorik në rrafshin simbolik, pasi janë këto dy rrafshe që pasurojnë strukturën dhe semantikën e veprës.

Rrëfimi, siç e thamë, strukturohet në tre kapituj, Kapitulli I, II dhe III. Në kapitullin e parë gjejmë Tat Tanushin si prift, si bashkëshort dhe si mëkatar, një

---

⁴⁰ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 48

⁴¹ Hamiti, Sabri., Letërsia moderne shqipe, UET-press, Tiranë 2009, Fq. 377

kapitull ku dukshëm dominon përshkrimi në raport me rrëfimin, gjë që sjell një ritëm të ngadaltë dhe pak a shumë të njëtrajtshëm të rrëfimit,⁴² një kohë që mbetet pezull. Personazhi i veprës jepet në marrëdhëniet e ngushta dashurore mes burrit dhe gruas, ku përmes një gjuhe fort të bukur, vende – vende në formën e prozës poetike, gjejmë lëkundjet shpirtërore dhe brishtësinë e tokësorit, një brishtësi që shkaktohet nga humbja dhe mungesa, nga ndërjegjësimi se e përkohshmja është ajo që udhëheq jetën në tokë, një brishtësi që gjithashtu shkakton dhe forcon ndjenjën e egoizmit të skajshëm. Kapitulli mbyllet kur Tata e kupton se *çdo gjë mbaroi, mëkati i mishit u krye, qiejtë ranë*.

“Dhe bafas iu kutjua ëndrra e vjetër kur ay ish shembur në greminë me eshtra të vdekuri në krahët e tij. – U mbarua...-tha. Dhe la katundin ku kish ungjillëzuar dhe kopënë që kish barituar dhe iku për në vënde të tjera, ku sytë këmbët.”⁴³

Kapitulli i dytë e vendos Tat Tanushin në përpjekjet për të gjetur përmasën humane, për t’iu dedikuar njerëzve dhe për të gjetur rrugën e tij të shpëtimit si besimtar i krishterë. Ky është kapitulli më i rëndësishëm nga pikëpamja kompozicionale, pasi këtu hapet rruga e shpëtimit për personazhin tonë.

“Rrallë fort zbriste në katunde e qytete dhe vetëm për të mallkuar të fuqishmit që shkelnin të dobëtit, të pasurit që zhvishnin të vobektët. Atëherë zëri i tij bëhej i egër dhe fjala e ashpër. Në pranverë e verë ngjitej në mal e mblidhte bar

---

⁴² Zhenet, Zhenet., Figura, Rilindja, Prishtinë 1985, Fq.56

⁴³ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 37

të mirë që shëron sëmundjet. Si i mblidhte e zbriste buzë liqerit ku vinin peshkatarët.”⁴⁴

Kalimi nga niveli i dytë (alegorik) në nivelin e tretë (simbolik) në aspektin narrativ kryhet nga figura e analepsës. Kemi parasysh momentin kur vet Tata, pas dialogut që ka me Imzot Nikanorin, fillon të rrëfejë jetën e tij.

“ Tata foli: - Sepse gjeta hir përpara teje ja se ku po flas për të fshehtat e zemrës sime: Unë kam shekuj që jam këtu në tokë. Dua të vdes e nuk vdes dot. Pushoj pak për të marrë frymë. Imzot Nikanori i tha:- Folë, biri im, pa droje.- Kam qenë prift në Bubutimë të Apollonisë, në ditët e të lumturit Imzot Angjirit...”⁴⁵.

Bashkimi që ndodh në këtë kapitull nga pikëpamja e kohëve narrative (Imzot Nikanori, pasi ka rrëfyer historinë e Annanias tek e cila Tat Tanushi sheh rreze shprese për rigjetjen e hirit të Hyjnisë pret të dëgjojë tani rrëfimin e jetës së Tatës të rrëfyer nga vet ai), edhe pse ato janë shumë të pabarabarta në subjekt, simbolikisht shënojnë kapërcimin në një nivel të ri kuptimor. Tat Tanushi nuk është më bashkëshorti dhe prifti që ra në mëkat por tokësori i brishtë e i vetëdijshëm dhe besimtari i krishterë që kërkon rrugën e Perëndisë pasi ka kuptuar shumëçka mbi botën dhe jetën.⁴⁶

Mitrush Kuteli me këtë prozë brilante për letërsinë tonë, të pashoqe siç e ka vlerësuar me të drejtë Petraq Kolevica në fjalët e hyrjes së botimit të librit, “do

---

⁴⁴ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 41

⁴⁵ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 49

⁴⁶ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 50

të vazhdojë gjithmonë të na ftojë në lexime dhe rilexime, do të vazhdojë të prekë botën tonë shpirtërore, të na ndërgjegjësojë për kuptimin mbi jetën dhe vlerat njerëzore, të na forcojë dhe shtojë padyshim, me thjeshtësi dhe përunjësi siç Kuteli i mirë dinte ta bënte, identitetin dhe ndjenjën tonë të përkatësisë në këto troje”.⁴⁷

---

⁴⁷ Kuteli, Mitrush., Vepër e cituar, Fq. 7

Kapitulli 5

5. Raporti i prozës së Kutelit me letërsinë gojore

Raportet e Kutelit me letërsinë gojore dhe, përgjithësisht, me oralitetin popullor janë të gjithanshme, të thella e të frytshme. Ndoshta, shkrimtarë të letërsisë sonë të traditës nuk ditën dhe nuk i shfrytëzuan ato, në atë shkallë të lartë e në ato përmasa aq të gjera sa bëri Kuteli. Pa mënjanuar traditën e letërsisë sonë kombëtare, adhures i Naimit e i Nolit, po dhe njohës i mirë i letërsisë së huaj, Kuteli në mënyrë të vetëdijshme, u ndikua në radhë të parë në modelet dhe përvojën artistike të popullit dhe i dha fizionominë e tij. Kjo ndodhi, se në këtë proces të gjatë e të vështirë, Kuteli bëri për vete shpirtin dhe frymën krijuese të popullit, përvetësoi ligjet estetike dhe etike të rrëfimit, modelet e rrëfimitarisë të të treguarit dhe të gjitha këto arriti t'i japë brenda ligjërit popullor të përzgjedhur e të rikrijuar me kujdes.

Lidhjet e Mitrush Kutelit me folklorin kanë qenë të edukuara që në fëmijërinë e tij ndaj do të bëhen edhe pjesë e krijimtarisë së tij veçanërisht në prozë. Folklori do të jetë për të jo vetëm burim dhe lëndë për rrëfimet po edhe një fushë ku ai do të punojë për të thurrur vepra të një lloji të veçantë. Ai i vë vetes detyrë të kthehet në një ndërmjetës mes folklorit dhe letërsisë. Kuteli vihet në rolin e përpunuesit dhe ritreguesit të krijimtarisë popullore.

Fryt i kësaj pune është libri “ **Tregime të moçme shqiptare**” me balada e rapsodi popullore. Kuteli nuk ka marrë përsipër t'i rikrijojë motivet, heronjtë dhe ngjarjet e folklorit. Duke shfrytëzuar epikën legjendare dhe atë historike ai përfton prej tyre një varg tregimesh në prozë.

Merita e Kutelit është se ngjarjet dhe personazhet legjendare, motivet dhe elementet mitologjike ka arritur t'i japë si pjellë të jetës dhe historisë së moçme shqiptare.

“Tregime të moçme shqiptare” janë një mozaik kallëzimesh me të cilat Kuteli hapi një traditë të re në prozën tonë. Kjo është vepra e parë në llojin e vet ku shkrimtari e ritregon poezinë në gjuhën e prozës.

Nga ritregimet e baladave e rapsodive Kuteli kalon në novelat - përrallë. Nga ky lloj do të botojë dy libra **“Xinxifilua”** 1962, dhe **“Net me përralla në fshatin e qepëve”** 1964.

Te **“Xinxifilua”** vendin kryesor e zënë novelat - përralla me tituj: **“Xinxifilua”, “E bukura e detit”, “Hapu malore mbyllu malore”**. Në këto pjesë Kuteli arrin ta kthejë përrallën popullore në përrallë letrare.

Konflikti në përrallat e Kutelit përftohet nga ndeshja ndërmjet dy forcave antagoniste, në mes të së mirës dhe së keqes, të bukurës e të shëmtuarës, të voglit e të madhit, ku përherë fiton i pari mbi të dytin. Ato mëshirohen në personazhe si: Xinxifilua, Trëndelinua, Ariu i Madh, E bukura e Detit etj. Ata veprojnë në një situatë të vërtetë përrallore, por edhe në mjedise reale, ku zbulohet bota e kafshëve, shpendëve, drurëve dhe e bimëve në territorin shqiptar.

Libri **“Net me përralla në fshatin e qepëve”** qëndron në kapërcyellin midis përrallës dhe prozës realiste. Origjinaliteti i saj qëndron në gërshetimin e harmonishëm të elementeve të përrallës me jetën reale. Nëpërmjet ngjarjeve

në këtë vëllim para lexuesit hapet tabloja e shoqërisë shqiptare të viteve '30 ku pasqyrohen problemet e mprehta dhe plagët e saj.

Duke hulumtuar vlerat brenda veprës kuteliane, tharmin e mëvetësisë estetike të veprës së Kutelit e përbën jo vetëm lidhja e ngushtë me folklorin që e kanë pasur edhe shkrimtarë të tjerë por fakti se idetë estetike dhe tematika e subjekteve të prozës së tij përkojnë kryesisht me atë sistem idesh e tematikë që mbart folklori.

Në veprën e tij Kuteli ka bërë një shartim origjinal, estetikisht produktiv të lëndës së mirfilltë folklorike dhe të lëndës me tematikë jetësore të kohës.

Në veprën e Kutelit këndi i vështrimit të jetës në kuptimin estetik të saj përkon me botëkuptimin dhe botëpërjetimin që mbart masa anonime krijuese e folklorit, me sinjeritetin dhe naivitetin e saj, me ndjenjën e drejtësisë e të solidaritetit, të dinjitetit e ndjeshmërisë popullore.

5.1. Tipizimi i personazheve

Proza e Mitrush Kutelit ka një mbështetje të thellë në të rrëfyerit popullor (përralla, legjenda, mite, bestytini, etj), që shtrihen në strukturë, në figuracion, në mjete artistike e në portretizim të figurave-personazhe.

Rrëfenjat që kanë për tema raportin mes të gjallit dhe të vdekurit (mes jetës dhe vdekjes), raportin mes njeriut dhe përjetësisë, raporti mes njeriut dhe krijuesit, e përdorin elementin fantastik në funksion të filozofisë universale mbi raportin jetë - vdekje, jetë - pasvdekje. Për këtë arsye personazhet mbartin dilema të mëdha jetësore të cilat bëhen pjesë e përcaktimit të individualitetit të tyre. Vihet re:

- 1- Prania e elementit fantastik në vepër, gërshetimi dhe raporti me realen.
- 2- Funksioni artistik i përbërësve fantastik në vepër.
- 3- Roli dhe funksioni i personazheve fantastik.

Elementi fantastik krijon kontekstin specifik, botën e veprës në të cilën e pamundura bëhet e mundur, realja gërshetohet me irealen, duke i dhënë prozës tipare të stilit të realizmit magjik. Për Kutelin vetëm realizmi si metodë artistike është i pamjaftueshëm për të shprehur gjithë atë dinamizëm jetësor dhe gjithë atë ngarkesë psikologjike që lidhet me filozofinë universale të vendit të njeriut në kozmos.

Vepra letrare e Mitrush Kutelit, autorit me vlera të mëdha në letërsinë shqipe, shtron çështje të mëdha për diskutim, që lidhen veçanërisht me stilin origjinal, temat, idetë, fabulat, figurat. Në rrafshin tipologjizues, prozën e Kutelit, më së

shumti, mund ta emërtojmë si prozë të ngjarjeve, në të cilën zotëron hapësira e shtrirjes së ideve dhe domethënieve, hapësirë që përbrenda kornizës fabulare e krijon përmasën përcaktuese apo tiparet që kanë të bëjnë me ngjarjet.

Veprat e Kutelit të lidhura me pasionet rinore dhe me dashurinë për atdheun e të thurrura në mënyrë specifike me rrëfimet me karakter realist dhe modern flasin për një histori të vërtetë ku gërshetohet realja me fantastiken (i gjalli me të vdekurin).

Në tregimet dhe rrëfenjat ku mbizotërojnë temat e jetë - vdekjes që ndërlidhen me bestytninë, misticizmin, realen, irealen, siç janë: “ Rinë Katerinëza”, si dhe novela “ E madhe është gjëma e mëkatit”, Kuteli i “ zgjedh” personazhet e lirë “ përtej valëve të kohës”, të cilat dalëngadalë ndeshen me botën ireale, me atë tragjizëm mistik të jetës ku përfshihen edhe elemente joreale.

Rrëfenjat e Kutelit që ndërlidhen me temën e fantastikes, ku tematizohet “ bota e përtejme”, i gërshetojnë elementet konkrete me ato abstrakte duke i tematizuar motivet e vullnetit dhe motivet e arsyes apo dëshirën dhe mundësinë gjatëthurjes së intrigës kryesore.

Tregimi mbështetet në rrëfimet fantastike popullore dhe synon të afrojë jetën e përtej varrit në jetën e të gjallëve. Kuteli zgjedh varrezat për të zhvilluar fatalitetin e tij, për të treguar jo fatalitetin e vdekjes por forcën e dashurisë midis Rinës dhe Kirolojit.

Kuteli pasqyron forcën e dashurisë të nënës dhe të bijës e cila i tregon dashurinë përtej varrit që e bija të mos keqtrajtohet nga njerka. Autori i vendos personazhet në dilema të mëdha. I tillë është dialogu mes Rinës dhe Kirollojit.

Rina

... s'di se nga vinte erë e ëmbël hunapi – kaq e ëmbël sa të bënte të mbyllte sytë. Tjetër gjë më të ëmbël as që ka – përveç vdekjes.

... po e ftohta që e bënte vashën të dridhej nuk ish tjetër, po e ftoht' e varrit të hapur.

Kirolloji

... u drodh Kirolloj – I vdekuri nga kaqe bukuri... dhe mbeti pastaj i mekur, midis dy botësh.

Ky rrëfim është një rrëfim fantastik. Pasqyrohet dallimi mes “ dy botëve” që shkakton ngurrimin te dy personazhet që përqafohen para varrit të hapur: Rinës dhe Kirollojit. Kur Kirolloji e pyet: *“ si do e lidhëm besën, moj ftujza ime? A vjen ti në atë jetë a të vi unë këtunë”, të dy mbetën në atë çast “ vendoset jeta; përtej varrit a për andej varrit”*.

Te Tat Tanushi e përshkruan figurën e Kalijes *“ ajo kish po në atë kohë edhe bukurinë e të vdekurit edhe të të gjallit”*.

Në këtë pjesë kemi edhe detaje që dallohen prej nesh si psh: ndonjërit petkat i vijnë “ era myk”, fytyrën e ka “ të tretur”, sytë “ të thelluar” (Rinë Katerinëza) apo “ I shkon drita tej për tej nëpër trup” (I vdekuri dhe i gjalli).

Kuteli na paraqitet si një krijues që e kishte pikasur që herët se estetika realiste e largon në letërsi nga realiteti. Kuteli mund të ngjajë sikur ka kaluar veprën nga realiteti përvojë “realiste”, për të dëshmuar trajtat e reales që shkrimtari mund ta gjejë edhe në botën e fantazisë.

Bota fantastike e shkrimtarit është një botë e frytshme. Autori hyn në thellësinë e jetës shpirtërore të njeriut duke e parë atë të ballafaquar me jetën, vdekjen dhe dashurinë.

Thellimet në botën shpirtërore të njeriut, atje ku ngjizet dashuria njerëzore apo devocioni për dashurinë e përkushtimin hyjnor, është një karakteristikë e shkrimit të Kutelit. Fuqia jetësore e misterioze e dashurisë çon të vdekurit nga varri “Rinë Katerinëza” për të dëshmuar se dashuria është e pavdekshme, e përjetshme.

Kjo temë, pra tema e dashurisë njerëzore e ballafaquar me dashurinë hyjnore për të provuar fuqinë e saj, tematizohet edhe tek “Tat Tanushi”.

Duke parë këto tipare dhe karakteristika të prozës së Kutelit, mund të pohojmë me bindje se Kuteli me prozën e vet arrin shkallën më të lartë të depërtimit në botën shpirtërore, ashtu dhe një kultivim të gjuhës shqipe në funksione të papara të shkrimit të lutjes, përshkrimit, pra të shpirtshkrimit.⁴⁸

Gjatë leximit të historisë lexuesi kërkon të dijë nëse faktet e paraqitura shpalosen me anë shkaqesh të natyrshme apo të mbinatyrshme. Ngjarja e jashtëzakonshme zhvillohet në një kontekst të përditshëm.

---

⁴⁸ Hamiti, Sabri., Letërsia moderne shqipe, Tiranë 2009, Fq. 361.

Aludimet për të panatyrshmen gjenden të hapërdara gjithandej rrëfimeve të tilla, çka shërben si dekor që na parapërgatit për pranimin e tyre: frushullime gjethesh, zhurmërima krojesh, zënie apo fanitje të befta të hënës, gjurmë, mjaltë blete, dru qiparisi etj.

Lidhjet e Kutelit me tregimin fantastik janë aq të dukshme sa në mënyrë të drejtpërdrejtë i bëjnë sfidë realizmit, së paku një realizmi në kuptimin e tij klasik. Kuteli realitetin mund ta modelojë përmes mjeteve fantastike. Depërtimi në botën ireale të një shkrimtar është veçanërisht frytdhënës jo vetëm për të zbuluar parametrat sociologjikë të gjinive letrare po edhe për të kontrolluar pikat e takimit mes shkrimit dhe leximit.⁴⁹

Tregimi fantastik i shkrimtarit tonë na e vërteton edhe një herë se gabojnë ata që rrënjën e së keqes e gjejnë te teprimi i trillimit në vend që ta kërkojnë te të mospasurit e një trillimi të madh që t'i shërbejë asaj si yll.⁵⁰

Në prozën e Kutelit karakteri i Xheladin beut është realizuar me një mjeshtëri të rrallë. Në këtë novelë Kuteli zbaton parimet krijuese të realizmit magjik. Xheladin beu është personazhi më i spikatur i prozës së këtij autori, i cili pikturohet në rrafshin satirizues e ironik për t'u kthyer veprimi i tij në mit madje në mit që e parapëlqen heroizmin e rremë, i cili me vullnetin e tij ekstrem, pra dëshirën erotike, përballet me vuajtjen e tjetrit duke zgjedhur realitetin e besueshëm për të rënë në skajshmërinë e dinjitetit e të amoralitetit që përfundon me incest.

---

⁴⁹ Plasari, Aurel., Kuteli midis të gjallëve dhe të vdekurve, Apolonia, Tiranë 1995, Fq.52

⁵⁰ Po aty

Edhe në novelën *E madhe gjëma e mëkatit*, modeli i personazhit ka të bëjë me mitin e ringjalljes. Tat Tanushi sipas shembullit biblik e hyjnor dëshmon vërtetësinë e historisë së tij, një rrëfim mitik fetar të trashëguar kohë pas kohe dhe atë shëmbëllim të nënshtërimit nga Bibla, ku synohet ngjallja dhe imitimi i një veprimi të devotshëm fetar. Mesazhi biblik këtu bëhet përmbajtje esenciale e rrëfimitarisë së Kutelit, ku historia, legjenda, urata, dashuria etj, bëhen tregues tematiko-motivor. Në këtë novelë të shkruar sipas dy legjendave të dëgjura në Pogradec, siç tregon vetë Kuteli, flitet për një prift me emrin Tanush i cili ungjillizonte në një fshat të Ilirisë me emrin Bubutimë. Sipas të thënave të largëta, femra plot hire quhej Noemi e Galilesë transformohet dhe bëhet e dashura Kalije. Ajo e tërheq drejt mëkatit, dashurisë, dhimbjes, kërkimit shpirtëror dhe psikologjik.

Përmasa e fantastikes diku më shumë e diku më pak, gjendet pothuaj në të gjitha rrëfenjat e Kutelit. Edhe vet emërtimi i këtyre krijimeve me termin rrëfenja dëshmon për lidhjen e tyre intertekstuale me element të fantazisë të mbartura kryesisht nga letërsia gojore.

Elementi fantastik vjen si element i ligjëratës si p.sh Ago Jakupi, Rinë Katerinëza etj. Në këto raste rrëfimi shtrihet në dy rrafshe, njëri që rrëfen për ndodhi të botës reale, tjetri që rrëfen nga bota e të vdekurve. Këto dy botë komunikojnë me njëra-tjetrën pa asnjë pengesë në mënyrë krejt të natyrshme, pasi këto krijime edhe në konceptim janë të ngjashme me rrëfimet gojore a folklorike ku e mundura dhe e pamundura nuk kanë kufij mes tyre.

Përmasa fantastike realizohet si fuqi e botës mendore e shpirtërore të njeriut i cili në ëndrrat e tij kalon realitetin, “ Vjeshta e Xheladin Beut”, “ E madhe

gjëma e mëkatit” etj. Në këto krijime fëmija komunikon me nënën e vdekur (njeriun e dashur), njeriu me krijuesin (Zotin), miku me mikun tjetër përtej varrit, ku marrëdhëniet e lumtura midis njerëzve janë të realizueshme dhe të përsosura. Nëpërmjet këtij raporti real - joreal, ëndërr - jetë, autori koncepton një botë njerëzore ideale që nuk është e tillë në kushte normale.

Nëpërmjet elementit fantastik Kuteli nuk dëshmon të na krijojë dhe të paraqesë një botë të re të panjohur më parë, përkundrazi Kuteli zbulon më në thellësi botën njerëzore ku dëshira për t’i tejkaluar mundësitë ekzistuese dhe për të arritur të përsosurën mbetet një ndër elementet më universale të saj.

5.2 Filozofia popullore përmes oralitetit dhe elementeve biblike

Duke qënë se këto rrëfime kanë në bërthamë rrëfenja të tjera të letërsisë gojore ato kanë mbartur prej tyre një filozofi të karakterit popullor. Një ndër teknikat rrëfyese që e transmeton këtë filozofi popullore edhe kur është e autorit, në filozofi të historisë, të njeriut në përgjithësi, është loja me kohën. Si realizohet kjo, ai i prish kufijtë kohor të historisë së rrëfyer duke krijuar një kohë të papërcaktuar, të përgjithshme, e cila rrëfen thelbin ontologjik të njerëzimit dhe natyrës njerëzore? Ky thelb gjendet shpesh në një gërshetim të filozofizë popullore dhe botëperceptimit biblik. Elementët ontologjik të qenies, të jetës, dijes, moralit Kuteli shpesh i merr prej teksteve biblike.

Ky autor edhe kur luan me kohën reale e neutralizon atë deri në një neutralitet metafizik, pra biblik, prandaj, duke u bazur në këtë filozofi rrjedhin edhe veprat *Ago Jakupi e rrëfime të tjera, Vjeshta e Xheladin Beut e sidomos E madhe është gjëma e mëkatit - Tat Tanushi i Bubutimës*, pra duke ecur gjithnjë në drejtim të filozofisë platoniane të *eidos*-it, e cila përcillet gjithnjë me një fije të oralitetit që më shumë i ngjet një teknike tekstuale kuteliane. Ky *proces shkrimi* shkrin kohën reale në funksion të kohës ideale platoniane, prandaj edhe kemi të realizuar tipin e tregimtarisë neutrale me një filozofi (botëkuptim) dhe me disa variante, të cilat dalin si pjellë e oralitetit.

Thënë në mënyrë paksa të përgjithshme, filozofia e letërsisë së Kutelit është filozofia e shpirtit që e kërkon çlirimin, prandaj edhe te kjo letërsi (çka nuk ngjan me autorët e tjerë shqiptarë) e hasim kërkimin tejkohor për vdekjen e trupit!

Thënë shkurt, letërsia e Kutelit nuk mbrohet nga vdekja, as që e kundërshton atë, por vihet përballë saj, madje mund të themi se vihet në ndjekje të saj.

Kjo ndodh te *Ago Jakupi dhe rrëfime të tjera* e sidomos te novela *Tat Tanushi i Bubutimës* ku luhet me konceptet jetë e vdekje.

Koha dhe hapësira në veprën *Tat Tanushi...*, megjithëse shenjohe në mënyrë hipotetike me disa shenja etnike e nacionale, prapë se prapë mbetet shumë asnjans në raport me të ashtuquajturin identifikim letrar me kohën reale. Bubutima, Arhida, Apollonia etj., etj., neutralizohen në masë të madhe sa që e humbin vlerën toponimike dhe shndërrohen në shenja metafizike dhe këtej për hir të krijimit të botës fiksonale letrare. Kësaj i ndihmon edhe parimi i shkrimit që e udhëheq Kuteli, ku në fillim jep argumentin fetar - metafizik: *E madhe është gjëma e mëkatit, po e madhe edhe fuqia e hirit të priftërisë. Sepse hiri mburon nga Zoti; për të vazhduar me kërkesën autoriale se ne po e shkruajmë në kartë ashtu si e kemi dëgjuar për të dëshmuar, me anën e tij (rrëfimit), fuqinë e hirit — që të lavdërohet emri i Tënezot në jetën e jetëve, duke i dhënë tekstit kështu pakohësinë e oralitetit me: Rronte në kohërat e para në gjirin e Kishës së Lindjes një prift me emrin Tanush.*

Tema biblike dhe teknika orale narrative te kjo vepër nuk mund ta lidhin këtë letërsi me asnjë kohë reale, sepse koha e letërsisë së Kutelit është gjithëkohësia/universaliteti apo kur hetojmë shenjat platoniane se “trupi është burgu i shpirtit” mund të theksojmë se koha e letërsisë së Kutelit është idealja apo filozofikja.

Binomi *dashuri trupi / dashuri shpirti*, pastaj relativizimi i kohës që e masim Ne me kohën e Zotit, kërkimi i *vetëpëmbushjes* dhe dëshira për të vdekur, e gjithë kjo e rrëfyer si kallëzim i trashëguar, e bëjnë Kutelin jo autor të kohës reale, por të kohës së përgjithshme, jo autor të angazhuar, por të *vetmisë esenciale njerëzore dhe dëshmojnë për njohjen e tij në fushë të filozofisë duale antike si dhe për teknikat e rrëfimit që mund të cilësohen më të afërta ambiguale të letërsisë.*

Prandaj, sipas këtyre karakteristikave mund të theksojmë se Kutelit mund t'ia japim përcaktimin: autori filozofik i modernitetit shqiptar.

Arrimë në përfundimin se përderisa vepra e Fishtës neutralitetin letrar modern e arrin me hipertekstualitetin, si proces esencial i të resë nga e vjetra nacionale, Kuteli këtë e arrin me lojën në intertekstualitetin biblik dhe folklorik, ndërsa Zejnullah Rrahmani esencializon kujtesën arkinacionale e nacionale kryesisht të Kosovës duke e synuar amanetin politik e kulturor.

Kështu që, duke pohuar se letërsia jetën e vet e bën në shumësinë e formave e të ideve dhe në shumësinë e domethënieve, theksojmë se koha reale gjithnjë për autonominë kuptimore të veprës mbetet e jashtme, sepse autori që e dëgjon zërin e saj arrin ta neutralizojë atë në letërsi. Prandaj, mund të theksojmë se, në fund të fundit, vepra letrare neutrale e bën të pavlefshme kohën reale pikërisht duke shkelur nëpër të.

Historia e letërsisë, autorët dhe veprat që kanë mbetur pjesë të sistemit të komunikimit letrar me lexuesin, kanë dëshmuar se autorët që kanë krijuar gjithëkohësinë në veprat e tyre kanë arritur edhe suksesin dhe vlerësimin më

të lartë të tyre. Shembull i kësaj është Mitrush Kuteli me filozofinë e trupit dhe shpirtit, që hetohet te vepra e tij *E madhe është gjëma e mëkatit*.

5.3. Trajta të rrëfimit popullor në novelën “ E madhe është gjëma e mëkatit”

Nëse nisim të flasim për krijimtarinë e Kutelit, pikësëpari, na duhet të ndalemi e të biem në një mendje me gjykimet e shumë studiuesve, sidomos të pas viteve '90, në lidhje me veçanësinë e strukturës narrative të prozës së tij, “veçanësi që realizon specifikën e formës rrëfimtare” të këtij autori dhe e bën atë të dallueshëm nga çdo shkrimtar tjetër të traditës, të brezit të tij apo edhe më pas. Kjo veçanësi, që është pohuar se rrjedh nga shkrirja e teknikave të narrativës orale me ato të kultivuara, na e bën të perceptueshëm tekstin e Kutelit herë si derivim të ligjërimit oral në një teksturë të shkrimit të kultivuar e herë si ligjërimit të kultivuar në një strukturë të modeleve orale.

Mbi këtë papërcaktueshmëri të statusit të ligjërimit, që vjen si provokim i ndërthurjes së dy teknikave, ngrihet funksioni i narrativës moderne, i cili ka si qëllim ta manipulojë vëmendjen e lexuesit nëpërmjet zbulimit të një skeme rrëfimore me anë të një skeme tjetër rrëfimore.

Tek vepra që kemi marrë në shqyrtim, ngatërrimi bëhet që në paratekst. Kujdes! Na thuhet se kemi të bëjmë me një tekst me burim gojor (... *sepse ka ardhur nga të lashtët gojë më gojë*), e më pas në tekst hyhet me papërcaktueshmëri kohore të ngjarjes (*rrente në kohërat e para... Rrente dikur*) dhe arkaizma gjuhësorë (*ay, kartë, lëgëtisë, zëmbak : parverë, parëjetura mbë Zotin, kora*) autorit i duhet vetëm ta " shkruaj në kartë ashtu siç e kemi dëgjuar", ndërsa lexuesit i duhet t'i zërë besë ; “ rrëfimit që do rrëfejme”.

Lexuesi përgatitet për një skemë rrëfimore joautoriale, ku leksiku, sintaksa dhe lënda, e çojnë në arealin e përrallave, ndërsa stili dhe struktura e përgatisin për një skemë tjetër të llojit të prozës së kultivuar. Nëse rrëfimi synon të fshehë autorësinë, shkrimi e zbulon atë.

Autori i jep dorë narratorit, të vetmit të kapshëm në tekst me përgjegjësinë e rrëfimit, të njësojë në një tekst të vetëm, ose, thënë me gjuhën strukturaliste, në një intertekst, "substratet" e teksteve që e përbëjnë. Dhe, njëkohësisht, të vendosë paralele komunikimi (një narrativë është një komunikim, që presupozon dy pjesët: dërguesin dhe marrësin: dërguesi - narratori (autori i II, vendin e narratorit), herë pas here, e ndryshon pozicionin e tij në raport me ngjarjen, për t'iu kthyer lexuesit) të tekstit me lexuesin gjithëkohor ("*Paralajmërojmë lëçitësit të mos e kërkojnë këtë katunt të lashtë në vendin ku pat qenë klithsur... fq, 13. Këtë kanë për ta parë lëçitësit. Në qoftë se do të kenë durimin të këndojnë rrëfimin që do t'u shtrojmë përpara*" fq.14, "*Kjo o lëçitës, nuk është asfare një çudi e pathënë. Sepse, a s'kini parë ju fq.17, "Prandaj lëçitësit janë të lutur ta shqyrtojnë ata vetë këtë punë. Me këtë rast kanë për të parë me sytë e tyre sa i kaltër është liqeni i Ahridës" fq, 43. "Pra, doemos, lëçitësi duhet të marrë shkopin në dorë e t'i shohë me sytë e tija ,..."fq,44.*

Por ajo që përbën interesin tonë, e që lidhet me një element shumë të rëndësishëm të strukturës narrative të kësaj novele, është procedimi me kohën. Nëse i referohemi përcaktimit të G. Genette-it se *narrativa është një ... rend dyfish kohor. Në të cilën ndodhen edhe koha e ngjarjes së treguar dhe koha e narratives (koha e të shënuarit dhe koha e shënuesit)*, atëherë novela

“ E madhe është gjëma e mëkatit” mund të shihej si një ndërtim, në të cilën të dy kohët, edhe si kundërvënie, edhe si bashkëveprim, futen në një lojë për të zbuluar shndërrimet letrare - estetike që pësojnë ngjarjet (që nga niveli i parë: kalimi nga koha orale në kohën shkrimore, nga një legjendë në një tregim të kultivuar, nga një rrëfenjë në një rrëfim) të futura në diskursin narrativ e të realizimit në tregim. Alternimi i këtyre skemave kohore, me qëllim zbulimin e njëres nëpërmjet tjetrës i jep mundësi të gjitha anakronive që janë të zakonshme në tregim (kështu dy-tre shekujt e jetës së Tat Tanushit pas mallkimit përmbliidhen në fjali formulash gati matematike, të tipit: *Nga çasti i shëmbjes ditët u bënë javë, javët u bënë muaj, muaj vjetë. Dhe vjetët u mblodhën e u bënë shekuj*. Mbi këto fjali nderet koha diptike. Autorit nuk i intereson ta mbushë tekstin me veprimet e oshënarit për tre-katër shekuj, meqenëse jeta e tij e kishte humbur nocionin njerëzor të kohësisë. Lufta me përjetësinë, si dënim, e vyshk nocionin e veprimit. Më e rëndësishme për të është t’i japë kohë përjetimeve. Përjetimi poetik i liqenit të Ahridës (siç është, po kështu, përjetimi i dashurisë dhe i bukurisë së Kalijes) është variacion i ëmbël që zë vend te koha shpirtërore. Ose *mund të jetë koha e gjuhës që luan ndërmjet dy skajeve që janë përherë të lidhura me njëra - tjetrën: mendja dhe zemra* - siç thotë studiuesi P. Bruni.

Nëse diagrama e strukturës narrative të tekstit, sipas modelit të Chatman-it, do të ishte:

Struk. narrat. tregimi - ngjarje (pa veprime) - me ndodhi

e novelë - ligjërimi – narrator + teknikat e rrëfimit

Për analogji diagrama e kohës narrative të novelës do të ndërtohej:

Koha Narrative - koha e tregimit - koha e ngjarjes - koha e përjetimit e novelës

Koha e ligjërit (si shumë e ligjërit të parë oral + ligjëritin shkrimor) - koha e narratorit njësues i këtyre dy kohë ligjëritesh (njësues intertekstesh kohore) që ia transmeton lexuesit kohor.

Sipas këtij përcaktimi ajo që na bie në sy te kjo novelë, është se koha e ngjarjeve nuk mbahet me veprime, por reduktohet në kohë përjetimesh, të cilat mbajnë tregimin. E gjithë ngjarja nuk i kalon dy-tri - fjali, të cilat mund të renditeshin kështu:

- dashuria për Kalijen (sjellja e saj nga Lindja e Afërme në Iliri)

- vdekja e Kalijes

- ndëshkimi i Tat Tanushit për thyerjet e kanoneve fetare, endjet nëpër shekuj si pasojë e ndëshkimit dhe çlirimi nga dënimi.

Shpesh, koha e ngjarjeve është e reduktuar në kohë eliptike të nivelit të formulave si:

Ardhi moti rrotull.

Edhe u ngrys edhe u gdhi. (përdorur dyherë)

Dhe vjetët u mblodhën e u bënë shekuj.

Dhe aty mbeti fq. 44

Tjatër herë fq. 21

Dhe bota u shemb me zhurmë të madhe

Dhe ranë gjithë faltoret

Dhe ranë gjithë kryqet fq. 36

Ndërkohë që koha e përjetimeve mban gjithë pjesën tjetër të tregimit. Ajo shtrihet përmbi dhe përtej kohës së ngjarjes, duke mundësuar shmangie të formës proleptike, të cilat na e paralajmërojnë ngjarjen (siç është rasti i paralajmërimit të vdekjes së Kalijes dhe ndodhive që vijnë më pas, nëpërmjet përjetimit të shenjave të ëndrrës). *Ngjarjet nuk mbahen me kohë kronike, por me kohë kujtese.*

Dualiteti kohor - rikthehemi edhe njëherë te koncepti ***koha në narrative***, i përmendur nga teoricienët gjermanë si kundërvënie ndërmjet *kohës së tregimit dhe kohës së rrëfimit* - janë karakteristikë tipike për këtë krijim në të gjitha nivelet e përpunimit estetik të tij, duke përfshirë nivelet e të ashtuquajturave tekste orale dhe tekstit të shkruar.

Marrëdhëniet në mes kohës së tregimit dhe të ashtuquajturës kohë të narrative karakterizohen nga tri përcaktime esenciale:

1. Lidhjet ndërmjet rendit kohor të vargut (serisë) të ngjarjeve në tregim dhe të ashtuquajturit rend kohor të mbarështimit të tyre në narrative.

Ajo që përbën ngjarjen e parë narrative, por jo të parën në rendin kohor të vargut të ngjarjeve në tregim, është konflikti midis kërkesave të trupit

(materies) dhe detyrimit të frymës (hirit të shenjtërisë). Nga kjo zbulohen dashuria për Kalijen, dhe dënimi (që përbëjnë rendin e zakonshëm të ngjarjeve). Ngjarjen e dytë narrative e përbëjnë endjet e Tat Tanushit nëpër kohë e hapësirë dhe përpjekjet për të fituar katarsin nëpërmjet rikthimit të hirit të priftërisë (kjo përkon me pjesën e dytë), ndërsa ngjarja e tretë, sipas kohës së mbarështimit narrativ, është çlirimi nga dënimi.

2. Lidhjet ndërmjet kohëzgjatjeve të ndryshueshme të këtyre ngjarjeve ose pjesëve të tregimit dhe të ashtuquajturës kohëzgjatje (që në fakt është gjatësia e tekstit) e të treguarit në narrativë.

Thamë që ngjarjet në novelë janë aq të pakta, sa mund të përmblihdeshin në fjali të numëruara. Kohëzgjatja e tyre në tregim është e ndryshueshme. Ngjarje të tilla, që lidhen me rënien në mëkat të Tat Tanushit, e kanë më të shtrirë kohën e tregimit, sesa të tjerat, ndërkohë që koha narrative ka matësa të tjerë dhe kohëzgjatja e rrëfimit të një ngjarjeje në raport me një tjetër lidhen me qëllimet e narratorit. Koha e narrativës i shërben për t'u mbushur me ecjet apo ndalesat që bën narratori në raport me ngjarjen. Koha *e brendshme e artistit është më e shpejtë ose më e ngadaltë se e zakonshmja*. Kështu, koha fizike që kalon Tat Tanushi për tre-katër shekuj nuk përfilllet në raport me kohëzgjatjen e rrëfimit për përjetimin e pavdektësisë që përmbush dy pjesët e fundit të novelës. Apo koha narrative e përjetimit të paravdekjes së Kalijes është më e gjatë se ajo e vdekjes në tregim. Apo kalimi me vite reduktohet në fjali pa veprime të tipit: *ardhi mori rrotull*. Fildingu, - thotë Shklovski te eseja "*A i erdhi fundi romani*", ishte i vetëdijshëm për kushtëzimin e kohës në prozë, kur

thoshte se *“proza nuk është karrocë poste, e cila qoftë plot, qoftë bosh kalon njësoj po në atë rrugë”*.

3. Lidhjet e dendësisë që kanë të bëjnë me marrëdhëniet ndërmjet aftësive përsëritëse të tregimit dhe atyre të narratives.

Rimarrja e herëpashershme në tregim (sidomos në pjesën I) e dy motiveve: ai i ndjeshmërisë ndaj bukurisë së Kalijes (figura e Kalijes shërben për të dhënë përmasat e veçanta që zë dashuria në dualitetin: afeksion erotik - devocion ndaj hirit), dhe ai i ankthit ndaj vdekjes, i dhënë nëpërmjet parashenjave të vdekjes bëhet nëpërmjet një procedimi të veçantë naitativ. Tregimi fillon me përshkrimin e bukurisë së saj dhe lidhjen e fuqishme të tyre *“ Sepse ajo ish e bukur midis të bukurash dhe e desh me fuqi të madhe burrin e saj”*, për t’u ndërprerë në mënyrë që të japë parashenjën e kalimit nga kjo botë.

5. 4. Leksiku i përgjithshëm i Kutelit.

Leksiku është treguesi që shfaq më qartë pasurinë gjuhësore të veprës së një shkrimtari, ai është treguesi kryesor se sa ai njeh gjuhën dhe potencialet e saj dhe, nëse kjo është në nivel shumë të mirë, i krijon atij mundësinë për të qenë i ndryshëm, përballë kolegësh të tjerë të letrave. Leksiku i veprës së Kutelit ka si tipar kryesor shtrirjen e gjerë në kohë dhe si i tillë është i pasur e i shumëllojshëm: *leksik i përdorimit të përgjithshëm, leksik krahinor, leksik që ka dalë nga përdorimi apo përdoret rrallë, leksik fjalësh të huaja, leksik terminologjik, leksik i krijuar prej atij vetë, frazeologjizma gjuhësorë, frazeologjizma letrarë etj.* Leksiku popullor, merr një peshë të veçantë në veprën e tij. Kuteli është dhe do të mbetet mjeshtër i madh i prozës shqiptare, sepse askush tjetër si ai nuk mundi ta përdorë aq cilësisht gjuhën shqipe. *“Adhures dhe ndjekës besnik i gjuhës së rilindësve të mëdhenj, i ushqyer në gurrën e pasur të të folurit të vendlindjes, Kuteli do të formohet si shkrimtar, sa në shkollën e gjuhës shqipe, aq edhe në atë të jetës shqiptare. Konceptet e tij për gjuhën amtare janë jo vetëm ato të një atdhetari të flaktë, që e sheh atë si një nga tiparet kryesore të kombit dhe pasuri të madhe shpirtërore të popullit, po edhe të një artisti të shquar, që i përkushtohet asaj shpirtërisht, intelektualisht e fizikisht.”*⁵¹ Te ai vëmë re shkrimtarin që zotëron më së miri gjuhën amtare e veçanërisht të folmen juglindore të saj, gjë që i lejon atij të shfrytëzojë mjeshtërisht mundësitë e saj shprehëse dhe t’i japë prozës së vet një vulë tejet origjinale. Ai shfrytëzoi, jo vetëm fjalët e përbashkëta të shqipes, por edhe shumë fjalë të tjera krahinore. Me plot gojën dhe me bindje mund të

---

⁵¹ Jorgaqi, Nasho., Parathënia për veprën S.T.Z. të M.Kutelit, 1989, Fq.57

themi se ai është kokë e këmbë i dashuruar, i magjepsur pas ligjërimit popullor, ndaj dhe di ta vjelë dhe ta përdorë atë me bukuri të pashoqe. Gjuha e Kutelit shquhet jo vetëm nga *“leksiku i pasur dhe i pastër, por edhe nga fryma ngjizëse, nga aftësitë analitike e sintetike, nga vetitë ndërtuese të një sintakse thjesht shqipe”*⁵². Si poet i shpirtit të kombit shqiptar dhe i natyrës shqiptare ai dëshmoi me veprën e vet forcën dhe magjinë e fjalës shqipe. Vetë tematika, subjektet e marra nga jeta e fshatit, vetë thelbi i personazheve, fshatarë të pasur apo të varfër, formimi i tyre kulturor, psikologjia dhe mendësia e tyre e jetës e bëjnë autorin të jetë plotësisht i përqëndruar te gjuha e popullit dhe në mbushjen e leksikut me fjalë e shprehje popullore, si dhe në ndërtime sintaksore tipike për të folmen popullore. Kuteli është rasti i shkrimtarit të përgjegjshëm, që punon e punon pa u lodhur me gjuhën, i shkrimtarit të pakënaqur nga vetja e vazhdimisht kërkues, që vërtet e shfrytëzon të folmen e krahinës së vet, por duke e riorganizuar atë artistikisht *“për të mos rënë në ngjyresa krahinore ose në një ligjërim të rëndomtë.”*⁵³ Kuteli shfrytëzon deri në fund materialin e begatë gjuhësor, me shtresime krahinore, historike, kulturore të zonës së Pogradecit, të cilin e ka shumë për zemër, por duket se kjo nuk i mjafton, prandaj i kapërcen kufijtë e tij, duke iu drejtuar shqipes në një shtrirje më të gjerë e më të thellë, dhe themi se gjuha në prozën e Kutelit, përveçse gjuhë krahinore, është dhe gjuhë kombëtare. Vepra e tij dëshmon më së miri njohjen e thellë dhe shkallën e lartë të ndjeshmërisë së tij prej shkrimtari ndaj gjuhës shqipe në përgjithësi e gjuhës së popullit në veçanti, prandaj në veprën

---

⁵² Jorgaqi, Nasho., Parathënia për veprën S.T.Z. të M.Kutelit, 1989, Fq.57

⁵³ Jorgaqi, Nasho., Parathënia për veprën S.T.Z. të M.Kutelit, 1989, Fq.60

e tij dalin si në dritën e diellit vlerat e kahmotshme të gjuhës, të pasuruara më tej si në planin kuptimor, emocionues, shprehës dhe në atë fjalëkrijues. Fondi leksikor që përdor Kuteli përbën bazën e gjuhës letrare shqipe, por në mënyrë të spikatur, gjithnjë në përputhje me nevojat artistike të veprës, përdoren edhe dialektalizmat, arkaizmat dhe fjalët e huaja, si: turqizmat, sllavizmat, greqizmat dhe neolatinizmat, gjithnjë me dorë të kujdesshme e në mënyrë funksionale, ndonëse nuk mungojnë rastet kur ato marrin ngarkesë të theksuar stilistike, si për shembull fjalët me prapashtesa turke **-llëk, -xhi** etj., të cilat përgjithësisht kanë ngarkesa ironizuese apo sharëse. Gjithsesi, ky numër nuk është i madh, por është lehtësisht i dallueshëm. Kuteli ka krijuar me korrektesë gjuhësore fjalë apo kuptime të reja fjalësh të cilat pasurojnë ligjërimin e tij artistik dhe lënë te lexuesi i vëmendshëm një shije të paharrueshme dhe në fund të fundit, i ndikojnë dhe atij për një ligjërim sa më cilësor dhe interesant, sepse vepra në vetvete ka vlerën e një shkolle të vërtetë gjuhësore. Ai të mëson ta duash gjuhën shqipe, të bind natyrshëm që të kesh vlerësimet më të larta për të dhe, mbi të gjitha, të ndihmon me zellin e një mësuesi pasionant. Proza e tij dallohet në gjithçka: në pasurinë e leksikut, në qartësinë dhe shprehësinë e admirueshme, në begatinë e paradigmave, në lidhjet e veçanta fjalësore, në strukturimin e togfjalëshave, fjalive dhe frazave. Fjalëkrijimet e tij janë ndër më të bukurat dhe me interes, jo vetëm për gjuhën artistike, por edhe për atë letrare dhe mund të themi se ai i përdor me sukses të gjitha modelet fjalëformuese të shqipes, ndonëse mbizotëruese janë fjalët e krijuara me anë të prejardhjes dhe kompozimit.

Termi “leksik popullor” është në vetvete një term shumë më i gjerë, por së pari na vijnë ndërmend dialektalizmat. Kuteli i jep një shtrirje të gjerë shtresës së fjalëve dialektore duke hyrë kështu në shkrimtarët që në mënyrë të ndërgjegjshme i drejtohen këtij leksiku për shkak të natyrës së tij origjinale dhe mundësisë së tij për të shërbyer si burim real për pasurimin e gjuhës letrare. Vërehet qartë se te Kuteli dialektalizmat që kanë për burim gjuhën shqipe janë më të shumta në numër, se ato të huazuarat. Jani Thomai shprehet se: “çdo shkrimtar, si në shumë mjete e mënyra të tjera, veç së përgjithshmes, ka diçka të vetën edhe në përdorimin e dialektalizmave, kjo shfaqet përmes sasisë së dialektalizmave që përdor, tipave gjuhësorë, llojit të ligjërimit ku përdoren dhe gërshetimit të tyre, vlerave të reja që fitojnë në rrethanat e ndryshme ligjërimore, shpërndarjes në kontekste të ndryshme etj.”⁵⁴

Ndriçimi dhe vëzhgimi i këtij shkrimtari kërkon një depërtim të thellë në specifikat e artit të tij, një hetimi të imët të procesit krijues të tij, me qëllimin që të evidentohen tiparet e rrëfimitarisë së tij, rrëfimi si shtylla kurrizore e prozës tregimtare, që e shohim të nis të lëvrohet në letësinë shqipe, që prej periudhës së rilindjes e në vazhdim. Kuteli e zhvilloi në disa shkallë më lartë duke i dhënë veçori tipike të tipologjisë së zhanrit. Ai, jo vetëm e zhvilloi në një nivel më të përparuar të tregimit, por i dha këtij ligjërimi epik emrin dhe individualitetin e tij. Kuteli është shprehur se në të krijuarit e prozës së tij nuk u ndikua nga ndonjë model por më shumë u bazua në shumëllojshmërinë e trajtave rrëfimore të folklorit e të letërsisë gojore. Kjo mënyrë rrëfimi i mundësoi Kutelit të përzgjidhte një lëndë sa më të pasur nga jeta dhe historia,

---

⁵⁴ Thomai, Jani., Leksiku dialektor e krahinor në shqipen e sotme, Tiranë2001, Fq.35

por edhe të realizonte ato qëllime që kërkon pikëzimi dhe individualizmi artistik i personazheve, thurja e konflikteve, përshkrimi i hapësirave, krijimi i efekteve stilistike etj.

Roli i artit rrëfimor të Kutelit ka karakter të gjithanshëm. Në to realizohet zbulimi i figurave dhe karaktereve, depërtimi në situata psikologjike, mendore, morale e shpirtërore dhe shpërfaqja e konflikteve. Në bazë të mënyrave se si ai i rrëfen të ndodhurat, zbulon personazhet, krijon efektet e besueshmërisë dhe pabesueshmërisë, përcaktimi i kufijve kohorë dhe hapësinorë, të gjitha këto realizojnë një strukturë narrative, përveçuese, karakteristike vetëm për këtë autor. Kuteli arrin të krijojë një raport interesant mes rrëfimtari dhe lexuesit, pasi ai ndërton një skemë të tillë komunikimi në të cilin shprehet natyrshëm dhe krijon kontakt të drejtpërdrejtë me lexuesin. Ai kujdeset të ruajë fuqinë e madhe shprehëse të fjalës dhe të frazës së tij dhe të jetë sa më pasionant e emocional në ligjërimin e tij në narrativë.

Veçoritë e ligjëritimit rrëfyes të Kutelit duhen parë e kërkuar edhe në tiparet e fabulave dhe historive që rrëfen në krijimin e detajeve artistike, në ligjërimin tipik e origjinal, në format e veçanta kompozicionale. Fabulat e Kutelit në pamje të parë duken të thjeshta dhe të natyrshme, por përfshijnë shumë trajta dhe pamje të realitetit, duke depërtuar në thellësi të dukurive që trajton, qoftë në kahe, qoftë në hapësirë. Në vëmendje merren ngjarje të mëdha, pika kulmore të jetës dhe konflikte të mprehta dhe me tension dramatik. Kuteli në prozën e tij tregimtare, priret nga shpjegimi retrospektiv dhe digresionet në kohë. Kjo nënkupton se larghedhja në kohë është veçori/tipar karakterizues i estetikës së tij. Kjo duket në mënyrën se si perceptohen ngjarjet nga

portretizimi i personazheve dhe marrëdhëniet mes tyre, nga ligjëratat monologuese e dialoguese dhe nga fokusimi specifik përmes të cilit rrëfëhet.

Në përgjithësi rrëfimet e Kutelit, ndërtohen mbi një subjekt të njohur më parë, por ka edhe rrëfim ku subjekti integron/ndërfut brenda vetes së tij ngjarje, karaktere, sekuenca, hapësira që i bashkon filli i rrëfimit të rrëfimitarit dhe autorëve. Disa herë kemi ngjarje të lidhura në vijimësi apo rrëfime të ndërfutura brenda strukturës kryesore të rrëfimit. Ky është një ndikim që vjen nga format e rrëfimit popullor, përralla, mite, balada, legjenda etj.

Kuteli arrin ta pasurojë rrëfimin e tij me detaje dhe efekte të shumëllojshme stilistike. Në procedun e tij krijues detaji është në funksion të individualizmit dhe tipizimit.

Ashtu siç ndodh edhe më rrëfimtarë të tjerë, edhe në tregimet e Kutelit vërejmë ligjërimin e drejtpërdrejtë, komentues e gjykues mbi atë që rrëfëhet, ashtu si vërehet edhe një lloj ligjërata përshkruese, dialoguese e monologuese. Në këtë pikë duhet theksuar merita e tij pasi këto forma e mjete rrëfyese janë përdorur dhe funksionalizuar me origjinalitet dhe mjeshtëri të rrallë artistike. Në këtë mënyrë veçojmë/nënvizojmë se narracioni i Kutelit here-herë merr karakter analitik e sintetik, që realizohet përmes rrëfimit të ngjashëm me bisedën me një dinamikë të brendshme. Rrëfimi i tij jo vetëm krijon pamje dhe imazhe, por paraqet edhe lëvizje e veprime.

Ligjëratat më të arritura në pikëpamje të narracionit janë përshkrimet. Përshkrimi në stilin e tij merr funksion të veçantë, karakterizues dhe i harmonishëm. Autori e përdor si për të dhënë gjendje dhe hapësira ashtu edhe për të përshkruar konflikte e veprime. Vlerë të veçantë përshkrimi merr kur

realizohen peisazhe e portrete. Në këtë pikë Kuteli dëshmon një dhunti të rrallë artistike.

Përshkrimet e natyrës dhe fizionomisë njerëzore janë pikat më kulmore të rrëfimit të tij. Për këtë arsye dhe për të tjerat që i përmendëm më lart, *ai është quajtur poet i shpirtit shqiptar dhe këngëtar i natyrës shqiptare*. Kur ligjërimi i tij kalon nga rrëfyes në përshkrues, edhe proza e tij merr ligjëratën e prozës poetike. Përshkrimet e Kutelit rikujtojnë gjallërinë dhe lëvizjen e vetëdijshme të jetës dhe gjendjet shpirtërore e përjetimet e njeriut me një larmishmëri e vetvlerësim të rrallë. Dialogu dhe monologu janë trajtë ligjërimi i strukturës narrative të prozës së Kutelit që janë ndërtuar në mënyrë përveçuese. Ato shërbejnë si burim informacioni dhe me funksion tipizues e individualizues për personazhet. Ato shprehen përmes ndërtimeve të veçanta sintaksore dhe shprehin mundësinë dhe psikologjinë e personazheve.

Në vepër gjejmë urime dhe mallkime, ku përdorimi i tyre është në përputhje me konceptimin tërësor letrar e gjuhësor të veprës së tij. Duke qenë se janë pjesë e jetës së njeriut, mungesa e tyre do t'i krijonte zbehtësi prozës së Kutelit, i cili duket se e njeh dhe e përdor shumë mirë këtë pasuri të shqipes. Urimet dhe mallkimet janë tipike për ligjërimin gojor, por përdorimi i tyre sjell vlera të veçanta edhe në ligjërimin artistik. Dihet se, të ruajtura e të përcjella brez mbas brezi, ato kanë fituar një nivel ngurtësimi e vijnë në trajtë formulash të njëjta, por Kuteli përveçse i përcjell si të tilla, krijon vetë variante të ndryshme përmbajtësore .

Kjo shihet veçanërisht në urimet dhe mallkimet, të cilat kanë në përbërjen e tyre emra vendesh, zogjsh, kafshësh apo elemente të besimit popullor të

zonës, si emra perëndish, shenjtësh, djajsh etj. Për shembull: *Shëndaum i 'rgjëndë të pastë kujdes; Prema dorëplotë ta dëgjoftë; paç ndihmës Zot Medaurin shpatërëndin; paç Akamosin prijës dhe Zalmoksin mburojë; gur zënç, dyvjaçkë t'u bëftë; u shtofshin si zogjt e bletës; të çaftë ariu i Kakaçit; ja hëngshin turinjtë grerakët e egër të dushkut etj.*

Urimet dhe mallkimet në veprën kuteliane, ashtu si gjuha në përgjithësi, nuk qëndrojnë brenda kufirit të toskërishtes juglindore, përkundrazi, ato përfshijnë edhe njësi të tilla të dialektit verior apo edhe njësi me karakter të përgjithshëm kombëtar, në varësi të subjektit, vendit të ngjarjes, prejardhjes së personazheve etj. Urimet kanë në përmbajtjen e tyre dëshirën që gëzimi të përfshijë të gjitha familjet e fshatit apo zonës ku zhvillohen ngjarjet, duke mbitheksuar kështu vlerat e humanizmit, që nuk i mungojnë në asnjë rast veprës. Në këtë këndvështrim, veçohet si një nga më interesantët e më domethënësit urimi popullor gaz për derë, i cili bie në sy jo vetëm për mesazhin që përcjell, por edhe për strukturën e veçantë të ndërtimit, për sintetizmin gjuhësor që rrit më tej vlerën artistike të tij.

Urimet në veprën e Kutelit dalin dy llojesh: të thjeshta dhe të zgjeruara. Të zgjeruara janë sidomos ato që kanë në strukturën e tyre sinonimi, krahasime ose shpjegime në lidhje me motivet e tyre, si për shembull: *Hej! Na u trashëgoftshin e na u mplakshin e na u shtofshin si zgjoi i bletës! (Vepra2, f. 226); Rrofsh, si shiniku në lëmë! (Vepra 2, f. 200); Zoti na dhëntë që t'i japim ... Zoti na faltë durimin për hatrin e foshnjave ... M'i ndriçin eshtrat e shpirtit në këtë e në atë jetë Malush agait, se ai i doli zot nderit të vendit edhe e mbrojti si burrë! (Vepra 1, f. 213- 214)*

Disa nga tregimet e Kutelit e në përgjithësi gjithë proza e tij nuk do të kishin atë tharm që kanë, nëse do të mungonin mallkimet. Qenies njerëzore i ndodhin në jetë jo vetëm ngjarje pozitive, por edhe ngjarje negative, të cilat prishin ekuilibrat jetësorë dhe sjellin tek ai tronditje të mëdha shpirtërore e psikologjike që do të bëheshin vërtet të papërballueshme, nëse nuk do t'i vinin në ndihmë së pari, mallkimet. Ato janë në rolin e një ilaçi qetësues për fatalitetet e jetës, për zhgënjimet, tradhëtitë, urrejtjet, dëshpërimet, fatkeqësitë, pre e të cilave bie njeriu; janë ilaçi qetësues për situatat e këqija, ku mungojnë zgjidhjet, ku mungojnë shpresat, ku në fund të tunelit nuk ka asnjë dritë. Nuk mund të thuhet se do të ishte aq e mirëportretizuar Marua e Kovit të “Vjeshta e xheladin beut”, pa ato shpërthime mallkimesh kundër beut, përdhunuesit të saj të dikurshëm, që përgatitet të bëjë të njëjtin veprim me të bijën e saj, që është njëkohësisht e bija e tij dhe, për më tepër, nuk do të ishte aq mbresëlënëse dhe aq i paharrueshëm plagimi i saj. Ajo ka përjetuar dhe ndodhet përsëri në prag të ripërjetimit të anës më të shëmtuar të jetës, të tronditjes më të skajshme prindërore, prandaj është krejt i natyrshëm, krejt njerëzor e i logjikshëm reagimi i saj i lartë emocional. Bashkë me të mallkon edhe lexuesi, edhe gjithkush: *S’më njeh ti mua? S’e njeh ti Maron e Kovit, që e ç’nderove në të ri, se kishe kamxhik në dorë, se ishe i fortë? Ja, ajo që është pranë është jot bijë! Ta dish se unë do të ta shtyp kokën si gjarprit, po të bësh me çupën, ç’bëre me mua! Y-y-y murtajë! Pusht Stambolli! Matuf! E shtynte, e hiqte, e shtynte prapë, si leckë, dhe ai, Xheladin beu, zot kasabaje e zot çifligjesh, zgurdullonte sytë si të bufit e s’bëhej dot burrë t’i shkëputej nga dora, s’ishte i zoti t’i binte me çifte a të nxirrte koburen nga brezi. Më ke marrë nderin, të marrtë zoti mendtë! Më ke lënë në turp të zi më të lëntë perëndia pa*

sy, të heqshin për peri! Më ke ngrënë jetën, të ngrënë mortja! E tundi sa e tundi, pastaj i dha një të shtyrë, sa beu i madh ment u shemb përdhe.

Përbërës i leksikut etnografik është edhe leksiku i botës fetare: emrat e festave zyrtare fetare, emrat e shenjtoreve, emrat që shprehin hierarki fetare, si dhe emrat e vendeve të shenjta. Kjo shtresë fjalësh është mjaft e pranishme te Kuteli, sepse së pari, vetë autori është besimtar i thellë, një i krishterë i devotshëm dhe njëkohësisht njohës dhe respektues i besimeve apo sekteve të tjera fetare që praktikohen në krahinën e tij dhe më gjerë dhe së dyti, sepse fetë dhe filozofitë e tyre përkatëse përbëjnë një lëndë të pasur artistike mbi të cilën mbështetet Kuteli dhe leksiku që ka lidhje me to nuk mund të mungojë në një vepër letrare që synon të pasqyrojë me shumanshmëri jetën e tij.

Leksiku i kësaj fushe është pasqyrë e një tipari karakteristik të shqiptarëve, i ekzistencës së disa feve dhe i bashkëjetesës së tyre paqësore në një mjedis të përbashkët. Të tilla janë: Pashkë, Kërshëndella, Shëngjergj, Shëndaum, Pandelimon, Shën Llazri, Ilazore, ëngjëll, xhind, parajsë, xhenet, xhehnem, ferr, të lusuara, tropare, tellua, metani, Avesallomi (i biri i Davidit, mbretit të Izraelit të vjetër), papu Tira, Shënepremte, përshpirtje, të ndara, Selamllëk, Krisht, Muhamet, Shën Koll, Shën Spiridhon, Shëndëlli, këmbanë, Shën Prokop, Mulla Kamberi, Mulla Açe, nomatis, katallan, prift, hoxhë, qoftëlarg, lugat, dervish, Papa Kostandin, perëndi, dhespot, Zonja Shërmëri, Zot, gjynah, mëkat, Shëndiel, Shën Konstandin, Dekunë, përdëllesë, vakëf, Gropë e qoftëlargut etj.

Meqenëse vepra e Kutelit ka shtrirje të gjerë kohore, në të nuk mungojnë as emra perëndish pagane të tilla, si: Prema, Enjti, Medauri, Thana, Zeusi, Dodona, zoti Bubullimës, Perëndi e Dushkut etj.

Leksiku i shqipes te Kuteli paraqet anën e tij më të mirë, prandaj pohimi se “ gjuha e veprës letrare formon stilin a variantin më të veçantë e më tipik të shqipes së sotme letrare” i shkon më së miri për shtati veprës së tij. Kuteli vërteton atë që thuhet se teksti është gjithmonë prodhim, por një tekst nuk mund të shihet si prodhim i një individi të vetëm, ai është më tepër shprehje e një realiteti kulturor që shkon përtej autorit të veçantë që e ka realizuar atë materialisht. Në çfarëdo teksti, qoftë dhe më i thjeshti, “ bashkohen si idetë, konceptet dhe mënyrat e të ndjerit të individëve të veçantë, ashtu edhe treguesit pak a shumë të dukshëm të një mjedisi shoqëror dhe kulturor përkatës.

Në veprën e Kutelit, si pjesë e pandashme e leksikut popullor, është dhe shtresa e fjalëve nga krijimtaria gojore popullore, jo vetëm e zonës ku vendosen ngjarjet, por edhe shtresa e fjalëve e të ashtuquajturit folklor shtegtar, i cili zhvillohet për shkak të afrisë dhe kontakteve territoriale. Këto shtresa janë të shpërndara në të gjithë veprën e tij, por natyrshëm e shpeshtojnë praninë e tyre te “ Tregime të moçme shqiptare”, te të cilat ai arrin ta kthejë përrallën popullore në përrallë letrare. Përralla në penën e tij fitoi cilësi të reja ideoartistike. Ai e konceptoi atë si një lloj të veçantë të prozës, prandaj lëndën e kaloi nëpër filtrin e shkrimtarit, duke mbrujtur brumin e përrallës popullore, i mbështetur në motivet dhe subjektet, në personazhet

dhe situatat tipike, në mjetet dhe poetikën e rrëfimit oral, ai mundi të rijapë përrallën si përrallë letrare.

Një ndihmesë në këtë arritje jep edhe rigjallërimi e përdorimi i emrave që kanë lidhje me mitologjinë e besimin popullor, emra të qenieve të mbinatyrshme, si: *bajloz, e bukura detit, e bukura e dheut, div, kanxhallos, kshetëz, kuçedër, kukuth, largneshi, largqofti, lugat, orë, qeros, shkirë, shtajzovalle, shtrigë, skorovod, sprijë, xhind, xhixhimësa, zanë etj.*; emra personazhezh të njohur të legjendave e përrallave, si: *Januka e Bardhë, Hysen Kraposhniku, Kuma Maro, Mbreti i Bardhë, Paji Harambash, Hysen Radoica, Omeri i Ri, Sokol Halili, Trëndelino, Mbreti i Verdhë Xinxifillo, Xëme e Alarupit, E Bukura e Dheut etj.*

Në veprën e Kutelit është interesant fakti që personazhet përdorin me natyrshmëri njësi leksikore të dialektit tjetër. Kjo ndodh në tregime të cilat vendosen në kohë shumë të largëta, (gjë që flet për tezën e pranuar tashmë nga gjuhëtarët shqiptarë, se dikur dialektet kanë pasur më shumë afri me njëri - tjetrin), ose ku ka popullsi të përzierë, si për shembull te “Natë prilli”: *-As, ngreu, mori grua, të lozim valle, se dasmë pa valle s’ka si bëhet! - Jo, mori burrë, tha ajo, me zë si të maces, jam le-ho-në, e s’mund të bëhet. (Vepra 2, f. 21);*

Një nga arsytet pse në ligjërimin e personazheve ndeshim krahinorizma e dialektalizma të një treve tjetër është dhe emigrimi i brendshëm, gjë që e pohon vetë autori për njërin prej tyre, për Asllanin e tregimit “Natë marsi”: *Asllani s’qeshi nga pikëllimi për miellin që i kishte mbajtur llua.... Ai, kish kohë që ishte i ngrysur si Guri i Kamjes kur e rrethojnë retë. Kështu rrinte pothuaj gjithnjë nga dita kur ish kthyer nga kryeqyteti, ku kish nisur të përziente*

*toskërishten me gegërishten, siç bëjnë ca kohë ata që shkojnë andej ushtarë.
(Vepra 1, f. 295)*

Orientalizmat, ndër to kryesisht turqizmat, zenë vendin e parë në leksikun e shqipes për arsye të pushtimit të gjatë pesëshekullor turk. Me interes janë ato orientalizma, të cilat kanë fjalët gjegjëse në gjuhën shqipe dhe që në letërsinë artistike përdoren për të krijuar vlera stilistike - shprehëse. Te Kuteli, vlera të tilla krijohen nëpërmjet kundërvënies stilistike, si: *bisedoj-llafosem, vëllam - byrazer, sevda – dashuri, pazar – treg, vegla - qojle, i varfër - fukara, fytyrë - surrat, i vrenjtur - domuz, trim - azgan, shpirt – xhan, birth – evlat, i shëmtuar – batall, bark - plënc , fjalë – llaf, botë – dynja, shëronjës – xherah etj*, si dhe nëpërmjet antonimisë. Në veprën e Kutelit gjenden dendur turqizma, të vëna si në gojën e personazheve, ashtu edhe në gjuhën e autorit. Të vëna në gojën e personazheve, ato shërbejnë për karakterizimin e tyre, duke pasur parasysh këtu origjinën, kulturën, shkollimin, punësimin, mendësinë, psikologjinë apo filozofinë e tyre, ndërsa arsyeja pse ato vihen në gojën e autorit, është sepse dhe ai “ndihet i detyruar” t’i përshtatet atmosferës së përgjithshme gjuhësore. Nga ana tjetër atij i duhet t’i përdorë turqizmat si mjete gjuhësore në përshkrime apo portretizime personazhesh, si dhe për ngjyrosje historike. Për shembull: - Në gojën e autorit: *Beu mbajti pranë tij vetëm disa pak burra nga parësia, me qosteqe e pafta argjendi në gjoks e “peqepeqe” në gojë. Këtyre u hodhi vëp e vëp nga një cigare të hazërtë, që ishin shumë të mira sepse i kish dredhur vetë Sheqerja me pështymën e saj. (Vepra 1, f. 91); U desh Olloman beu t’i dërgonte imdate e peshqeshe Baba Dovletit, vezirit a pashait, që ta forconte vulën, një muaj të tërë. Kërciste dita me ditën dajaku mbi kurriz të*

rajasë – kurbetlinj, zanatçinj, tyxharë, bulq – që t'i kthenin mahmudetë e mexhitet e bardha me turrën e dovletit, se tërë paraja e tërë vendi, mal e fushë qenkëshin të sulltanit edhe ai ua lënka sa kohë të dojë vetë njerëzisë e ua marrka kur t'i shkrepë qejfi. Edhe pastaj, kur njerëzia rrinin brenda që të shëronin plagët, gjysmat e parave shkonin me karvan në haznë të Stambollit.

Te Kuteli nuk mungojnë as njësitë leksikore që kanë të bëjnë me kulturën islame, si: avdes, rahmet, xhehnem, xhenaze, xhenet etj. Jani Thomai shprehet se “ në letërsinë artistike e humoristike turqizmat hyjnë si elemente të ligjëritimit dialektor dhe shpesh përdoren për të arkaicizuar gjuhën, si kërkesë stilistike.”⁵⁵ Në këtë funksion përdoren edhe fjalë të tjera orientale të vjetëruara, si: asgan, ashik, asllan, bandill, selvi, sevda etj.

Në veprën e Kutelit sjellin vlera stilistike dhe ngjyresa emocionuese e vlerësuese edhe fjalët turke të krijuara me anë të prapashtesave **-eshë -llëk**, -xhi etj., si: agallëk, arallëk, atllar, axhamillëk, delenxheshë, delenxhi, duvaxhi, kallauzllëk, kasaballëk, kumarxhi, këtlëk, pazarllëk sehirxhi, seitllëk, toptanxhi, turqllëk, tuxharllëk, xhymertllëk, zaptillëk etj.

Përsa i përket sllavizmave dhe greqizmave, dihet që ato kanë karakter më të ngushtë krahinor, sepse lidhen me fqinjësitë gjeografike të krahinave të ndryshme. Një rol të rëndësishëm për praninë e tyre në veprat letrare të Kutelit luan detyrimisht vendlindja e tij, si dhe raporti i tij me gjuhën. Kështu, në veprën e Kutelit paraqesin më shumë interes sllavizmat e greqizmat që kanë karakter të theksuar krahinor (të cilat në çdo rrafsh diskutimi janë më të

---

⁵⁵ Thomai, Jani., Leksiku dialektor e krahinor në shqipen e sotme, Tiranë2001, Fq.35

shumta në numër), se sa ato që i kanë kapërcyer këta kufij. Si të tilla janë sllavizmat: astragaç, belbicë, belicë, belushkë, branë, dobrovoliat, gallof, galë, glavinë, gllavinë jaz, kllanik, lesë, lisnik, listopadh, lubis, opingë, rabeckë, rakitë, rebrë, robtohem, selishtë, shlivë, stërvinë, travinë, voshtin, ulicë etj.

Këto fjalë dalin si emërtime të dukurive, sendeve, gjallesave të cilat nuk njihen në krahina të tjera dhe, prandaj realizojnë një ngjyrosje të koloritit mjedisor lokal. Ndonjëherë përdoren edhe sllavizma të deformuara qëllimisht nga autori për të bërë ironi: *U bë puna si në kohë të Serbit të parë, kur e bënë preshanik Vasil-dhaskalë. (Vepra1, f. 273).*

Në prozën e Kutelit vijnë si krahinorizma edhe greqizmat, por në një numër më të vogël. Edhe ato përdoren ashtu si huazimet e tjera për të krijuar efekte stilistikore, për të karakterizuar personazhin, për të ironizuar etj., si të tilla janë: llukando, filaqi, barbier, allonar, psomi, skoli, alfavitat, dhaskal, hetairë, dhogë etj. Për shembull: *Dushk për gogëlla, qir Kiço – i thashë. (Vepra 3, f. 504).*

Kuteli është gjurmues këmbëngulës edhe në drejtim të huazimeve, ai di të luajë trillshëm me to, duke i kthyer në mjete specifike, në mjete përmes të cilave sjell një spektër ngjyresash gjuhësore dhe vlerash stilistikore.

Vepra e Kutelit shquhet për një sistem të pasur e tepër të larmishëm të figurshmërisë, diktuar nga pasuria tematike, nga pasuria e ideve, ballafaqimeve, këndvështrimeve të shumta të jetës, të fateve njerëzore, nga depërtimi në psikologjinë e filozofinë e tyre. Ngjyrat e jetës dhe natyrës shpërfaqen ylbërshëm përmes figurshmërisë, e cila për të “ është një rrugë e

veçantë për përvetësimin artistik të botës, një modelim specifik i saj, në të cilin dukuritë materiale e njerëzore zbulojnë reciprokisht vetitë e tyre përmes një prizmi të ri.”⁵⁶

---

⁵⁶Lloshi, Xhevat., Stilitika e gjuhës shqipe dhe gramatika, Tiranë 2005, Fq. 142

Kapitulli 6

6.Kuteli kritik

Mitrush Kuteli si kritik zë një vend të veçantë në historinë e letërsisë shqipe me gjykimet kritike për veprën e Lasgushit dhe Nolit. Prirja e tij për kërkime origjinale, për individualitetet, mbeten shembuj interesantë në kritikën letrare shqiptare.

Vepra të autorëve si Migjeni, Asdreni, Çajupi, Naimi, Mosi, e të tjerë bëhen objekte të kritikës së Kutelit. Ai e interpreton veprën e tyre me anë të koncepteve dhe terminologjisë në fushën e ngushtë të stilistikës dhe analizës letrare dhe filologjike e estetike. Në gazetën “ Shqipëria e re” Kuteli boton artikuj kritike për këta autorë që prej vitit 1928, veçanërisht në faqen shënimeve letrare.

Për aktivizimin prodhimtar të një kritike objektive, të paanshme, impresionuese, duhen vënë re shkrimet: “ Viti letrar 1943” në veprën “ Shënime letrare” ku autori trajton çështje të aktualitetit kulturor e letrar duke dalë në përfundime të rëndësishme për procesin letrar shqiptar. Si tekste autobiografike dhe me përmbajtje estetike duhen dalluar “ Një fjalë mbi dy shokë e mbi vepërzën e tyre” dhe “ Në prizren midis të vdekurve e të gjallëve” ku theksohet trajtimi plot pasion e afritet i Kutelit për Kosovën.

Lidhur me këtë raport, studiuesi Nasho Jorgaqi thotë: “ *Tradita jonë në fushën e kritikës letrare, nga u nis Kuteli me të tjerë, ishte fillestare dhe paraqitej kontradiktore për sa u takon koncepteve estetike dhe bazës metodologjike.*

Edhe rruga që ndoqi autori ynë nuk qe e lehtë dhe pa zigzage, por tek ai do të ndikonin për mirë, njohja e thellë dhe lidhja shpirtërore me letërsinë e kulturën kombëtare, talenti i shquar artistik, kultura e gjerë dhe përgatitja profesionale, aftësitë vetjake për të gjykuar dhe interpretuar veprat dhe dukuritë letrare”.

Nëse pranojmë, nga njëra anë, se tradita në fushën e kritikës ishte fillestare, nga ana tjetër do të na duhet të pranojmë se në periudhën kur nisi dhe vazhdoi Kuteli veprimtarinë në fushën e kritikës, pati një zhvillim e një nivel të konsiderueshëm të kritikës letrare, jo sepse në raport me kritikën e Rilindjes rezultoi më e përparuar dhe më afër karakterit të saj shkencor, por sepse ajo u mbështet në traditën (e pakët) që gjeti e, njëkohësisht, shfrytëzoi dhe vendosi në themelet e ecurisë së saj dhe njohuritë dhe bagazhin e sjellë nga kritikët, studiuesit apo intelektualët e përgatitur në shkollat e Europës.

Krahas Nolit kemi dhe mjaft pena të tjera që u shquan, kontribuan në vitet '30-'40 në fushën e kritikës, të cilët po i risjellim edhe një herë ndër mend: Konica, Malokj, Merxhani, Shundi etj. Nuk duhet të harrojmë se krahas këtyre, një ndihmesë jo të vogël ofruan dhe shkrimtarët si: Fishta, Koliqi, Spasse, Ndocaj, Varfi, që, veç krijimtarisë letrare, u morën edhe me kritikë.

Traditën e trashëgimisë së Rilindjes, me shkrimet kritike të N. Frashërit, Asdrenit, Mjedës, Çajupit, e vazhdoi pikërisht grupi i mësipërm.

Hapi i parë serioz u bë me rastin e 25-vjetorit të vdekjes së Naim Frashërit nga grupi i studentëve shqiptarë në Grac të Austrisë, nëpërmjet botimit të vëllimit “Naim Frashëri”.

Ky botim u ndoq nga botimi i G. Petrottes “*Popolo, lingua e letteratura albanese*” (1931), i Z. Skiroit “*Mbi gjuhën shqipe dhe letërsinë e saj në raport*

me kolonitë shqiptare të Italisë (1932), i Çabejt “*Për gjenezën e literaturës shqipe*” (1939).

Jo vetëm këto botime, që do t’i konsideronim të fazës së parë, por dhe të tjera që pasuan më vonë, si ato të Konicës, Malokit, Merxhanit, V. Koçës, A. Pipës, S. Shundit etj, dëshmojnë se kritika e kësaj kohe bënte jo vetëm një jetë tepër aktive, por gjithashtu, siç thekson studiuesi Aurel Plasari në parathënien e veprës kritike të Kutelit, “*Shënime letrare*”, “*ajo kishte kaluar nëpër procesin e modernizimit...*”

Kritika që shkruhej dhe botohej qe një kritikë serioze, cilësore e lidhur ngushtë me problemet kryesore dhe të rëndësishme të letërsisë dhe të autorëve të kohës dhe që ndërkohë reflektonte dhe në ndikimin e shkollave të ndryshme e përkatësitë ideologjike të lëvruesve të saj. Krahas, njëfarë interesimi për traditën e kritikës shqiptare, në kritikën e kësaj periudhe ndeshim thuajse të gjitha rrymat dhe teoritë kritike të kohës. Përveç kritikës pozitiviste, nuk mungojnë dhe forma të tjera të saj si ajo impresioniste, kulturo-historike, sociologjiko-tradicionale, etj. të manifestuara apo të shfrytëzuara si mbështetje në shkrimet dhe botimet e autorëve të tillë, si: Maloki, Çabej, Pipa, Koça, Noli etj.

Nëse kemi të pranishme një larmi rrymash dhe metodash studimi dhe vështrimi të produksionit letrar të kohës dhe një numër jo të vogël kritikësh, kemi dhe një gamë sa të gjerë aq dhe të rëndësishme problemesh që trajtohen në kritikën e këtyre viteve. Kjo problematikë përfshin çështje të tilla si: raporti subjektive-objektive në vlerësimin dhe vështrimin e veprave letrare, paanshmëria, vlerësimi nëpërmjet argumenteve historike, vlerësimi në

aspektin kombëtar, problemi autor - vepër, raporti vepër - kritikë e kritikë - autor etj.

Për problematikën në fjalë, qëndrimet e studiuesve dhe kritikëve ishin të ndryshme, kryesisht në varësi të formimit të tyre, përqafimit të njërës rrymë apo tjetrës e në disa raste në funksion të pozicionimit të tyre ideologjik. Ajo që e afron Kutelin me kritikët e tjerë është se ai bashkë me Nolin, Konicën, Çabejn, Merxhanin, Pipën etj., janë në radhën e pionierëve të kritikës letrare shqiptare, radhë që paraprihet nga Noli e Konica. Ndërsa në mjaft qëndrime e mendime të tjera, Kuteli ka objeksionet e tij, që diku përputhen, diku janë në kundërshtim me kritikët e tjerë e diku janë krejt origjinal. Nëse për Konicën “*Kritika letrare është subjektive*”, Kuteli mendon ndryshe, ai thotë se *kritika letrare duhet të mbështetet në një analizë të paanshme të tipareve tekstuale të strukturës së plotë të veprës dhe gjuhës*. Për sa i takon mendimit të tij rreth krijimtarisë letrare dhe, më konkretisht, prodhimit letrar, Kuteli bashkohej me opinionin e shumicës së kritikëve për një “*shterpësi letrare*” të viteve ’30.

Duke ndjekur dhe analizuar me vëmendje shkrimet kritike të Kutelit, ndeshesh me një numër të tyre ku autori ndjek, por jo imiton, një formë të pëlqyer e realizuar me sukses nga Fan Noli, atë të introdukteve. Sigurisht ishte një formë interesante për të cilën vet Noli shprehet:

“Shpjegimet elementare, të dhëna këtu, nuk mund të shërbejnë shumë veç në qoftë se ia zgjojnë këndonjësit kureshtinë ta shikonjë e ta gjykonjë vetë”³².

Modeli i Nolit gjendet në një shkrim shoqëruar të Kutelit për librin “*Frymë të vdekura*” të Gogolit, përkthyer nga vetë Kuteli. Siç del nga vëzhgimi dhe analiza e materialit faktik, ai, për probleme të caktuara pajtohej e për të tjera binte ndesh me mendimin e njërit apo tjetrit studiues apo kritik. Për shembull, ai nuk

është në një mendje me kritikun Krist Maloki rreth vlerësimit të Naim Frashërit apo Lasgush Poradecit. Në shkrimet e tij mbi Naim Frashërin, botuar në vitin 1925, dhe atë mbi Lasgush Poradecin, botuar në vitin 1938, nëpërmjet një toni polemik dhe kritik, Krist Maloki i kundërvihet veprës së Naimit për një sërë mungesash apo dobësish. Sipas tij, vepra e Naimit karakterizohet nga zgjatje të tepërta, mungesë harmonie e polifonie dhe, mbi të gjitha, ka mungesë të koloritit shqiptar dhe nuk të ofron “ kënaqësi estetike”. Por kjo nuk është opinioni e bindja e Kutelit, për të cilin Naimi është “ i *madhi Naim Frashëri*”. Kuteli nuk është në një mendje me Malokin as për vlerësimin që ai i bën poezisë së Poradecit dhe vetë atij si poet kur shprehet se Lasgushi nuk është poet, sepse, sipas tij nuk shpreh shpirtin shqiptar. Për Kutelin, “ *Poradeci qëndron në kulmin e poezisë shqiptare*”. Këto dëshmi tregojnë se në periudhën në fjalë ishte ringjallur e kishte nisur të afirmohet një ndjenjë e fuqishme kriticiste që në mjaft raste manifestante dhe një mungesë të fuqishme tolerance. E ndeshim këtë, p.sh., në debatin mes Kutelit dhe Krist Malokit për vlerësimin e Naimit (për të cilin u shprehëm më sipër) apo “ përplasjen” mes Kutelit dhe Malokit për konceptin e kombit.

Gjithashtu, Kuteli, ndryshe nga Pipa, mbronte tezën e tij sipas së cilës Noli qe poet dhe koha i dha të drejtë atij. Nuk qe dakord Kuteli as me kritikën ekstremiste të Stefan Shundit, i cili, duke analizuar dhe vlerësuar Poradecin, e quante atë “ nevrastenik”.

Nga sa më sipër, nxjerrim si përfundim se veçori e kritikës së kohës, për momentin ishte tendenca për t’u marrë më shumë me autorët se sa me veprat e tyre. Por krahas ndjenjës kriticiste negative apo goditjes së autorëve, nuk

mungojnë dhe kritikët pozitive, si vlerësim real i veprës dhe personalitetit të tyre, larg kritikës denigruese apo kritikave për kritikë.

Në këto vlerësime Kuteli me shumë objektivitet por dhe me dashamirësi, evidenton veprën dhe figurën e Konicës:

“ Fytyrë e madhe kjo e Faikut; prozator i përsosur, kritik i kthjellët, polemist i rreptë - me një qartësi mendimi që s'ka shokë në botën shqiptare. Dhe, veç këtyre, vepronjës i palodhur për lirinë e kombit”

Por nuk harron as Vangjel Koçën, të cilin e quan *“ një punëtorë të aftë të shqipes”*.

Për Kutelin, nëse Konica është “ babai i kritikës”, Fan Noli është “ i pari kritik dhe estet i vendit”. Një kapitull më vete por tepër të rëndësishëm në kuadrin e kritikës kuteliane dhe përqasjes së saj me kritikën e kohës përbëjnë qëndrimet ndaj raportit formë - përmbajtje në veprën letrare apo raporti objektive - subjektive në kritikën letrare.

Në varësi të shkollave, formimit apo dhe bindjeve të tyre, kritikët e kohës kanë qëndrime të ndryshme rreth këtyre raporteve. Nëse Maloki është për një kritikë *“ të paanshme”*, Çabej është për një *“ kritikë shkencore”*, V. Koça është për një *“ kritikë historike”* të udhëhequr respektivisht nga shkolla tradicionale kulturore-historike, historike, Mitrush Kuteli është për kritikën objektive, e cila për të fillimisht duhet të jetë analizë dhe, më pas, duhet të jetë analizë objektive. Në këtë analizë ai vlerëson njëherazi dy elementë themelorë, autorin dhe veprën, duke i parë të lidhur ngushtë me njëri-tjetrin. Në këtë kuadër ai ka një rend disi origjinal (për kritikën e kohës) veprimesh: së pari, ai i jep një kuadër informativ për veprën dhe autorin dhe më pas kalon në analizën e veprës: kujtojmë shkrimet kritike për Poradecin apo Emineskun.

Vlerë e kritikës së Kutelit janë dhe kriteri i vlerësimit të veprës letrare jo në mënyrë parciale, por si një njësi e tërë si dhe aplikimi i një kritike dashamirëse e konstrukti larg kritikës së ashpër e vetëmohuese.

Kuteli ka trajtuar me shumë seriozitet një problem tepër të rëndësishëm, atë të raportit formë - përmbajtje në veprën letrare. Qëndrimi ndaj këtij raporti, ashtu siç e ka artikuluar Kuteli, *“ në hierarkinë e elementëve që përbëjnë vleftën e një vepre poetike, forma ose trajta zë vendin e parë ”* solli mjaft debate në botën e letrave të cilat përqëndroheshin në ekzistencën e një kontradikte midis këtij pohimi dhe pohimeve të tij për domosdoshmërinë e pranisë në veprën letrare të një brendie të shëndoshë me mesazhe të rëndësishme ideore. Mendojmë se mendimet e Kutelit për rolin primar të formës lidhen me kërkesat e tij të larta në planin artistik. A nuk jemi të gjithë ne, lexuesit e Kutelit, dëshmitarë të niveleve të paarrtshme të veprës së tij, në drejtim të gjuhës e stilit? Natyrisht ka mendime të ndryshme në përpjekje për të shpjeguar këtë kontradiksion të Kutelit rreth raportit formë - përmbajtje.

Një shpjegim jep studiuesi i njohur i veprës së Kutelit, prof. Nasho Jorgaqi, i cili shprehet se *“ ndoshta fakti që kritika letrare shqiptare e kohës nuk merrej sa duhet me elemente të formës, e ka shtyrë Kutelin të kalonte në skajin tjetër, duke i kushtuar vëmendje të posaçme gjuhës, muzikës e ngjyrimit të fjalës, peshës së saj emocionale ”*. Por ndryshe mendon studiuesi Agim Vinca, i cili, këtë kontradiktë ia faturon më tepër terminologjisë dhe jo thelbit të problemit, çka do të thotë se forma te Kuteli lidhet me vlerën artistike të veprës, kurse përmbajtja me idetë e saj. Me një farë rezerve do të ishim të mendimit se në qëndrimin e Kutelit ndërthuren të dy shkaqet, me një farë mbizotërimi të lehtë të shkakut të parë. Themi me një farë rezerve, nisur nga pohimet e vetë Kutelit,

i cili shprehet se në periudhën në fjalë, letërsisë shqipe në kohën kur Kuteli filloi të lëvronte kritikën i mungonte tradita e kritikës letrare dhe se gjykimi për veprat letrare që në dorë të atyre që ai i quan “fletorarë” apo “diletante”.

Gjithmonë në këtë kuadër ai, duke dëshmuar për gjendjen e lëvizjes letrare, shprehet: “Sa i përket gjendjes dhe lëvizjes letrare të ditëve tona lënda informative është e përbërë përgjithësisht prej të përkohshmesh e fletorësh të cilat përmbajnë, kur e kur, ndonjë pjesë veprë letrare ose ndonjë shënim për mbi letërsinë. Përdorja e kësaj lënde për të ngritur një studim të vërtetë është një çështje mjaft e rëndë dhe lyp një frymë kritike të qartë dhe me horizont të gjerë”⁴⁰.

Natyrisht pohimi i mësipërm, veç realitetit ka dhe një lloj kritike të adresuar, jo ndaj kritikës por ndaj autorit të saj (Gaetano Petrottës). Megjithatë, në fund të fundit shpreh dhe një të vërtetë rreth kritikës në aspektin e formës e realizimit artistik. Jo vetëm duke e pranuar këtë lloj qëndrimi të Kutelit rreth prioritetit të formës, por duke studiuar e vëzhguar me kujdes shkrimet analitike të tij rreth veprës së Poradecit apo Nolit, vëre se ai përqëndrohet më shumë në elementët e formës dhe kryesisht të formës së poezisë (vargu, gjuha, figuracioni, sistemi metrik etj.), pasi për Kutelin, në kuadrin e arteve, poezia zë vendin e parë. Ajo, ndryshe nga proza që pasqyron një jetë, e përjashton logjikën, duke u ngritur mbi ndjenjën, ritmin e fluidin lirik. Këto përfundime të Kutelit për rëndësinë dhe rolin e formës, të nxjerra nga një analizë objektive e veprave, dëshmojnë për një njohje shumë të mirë, deri në detaje të poezisë së Poradecit dhe të Nolit.

Një qasje tepër interesante ka Kuteli në raportin kritikë - krijues - vepër. Në këtë trinom, për Kutelin, krijuesi dhe vepra janë elemente subjektive, kurse

kritika është dhe duhet të mbetet objektive. Po ashtu ai i cakton me të drejtë kritikës dhe një tjetër rol me rëndësi, atë të ndërmjetësit mes lexuesit dhe veprës.

Gjithmonë brenda vlerave të qenësishme të kritikës kuteliane, atyre vlerave për të cilën ajo konsiderohet edhe sot, do të përmendim gjuhën, jo vetëm të veprës së tij letrare artistike, por si mjeti themelor i shprehjes së mendimit. Këtij elementi, Kuteli i kushton një vëmendje të veçantë. Tek gjuha ai nuk kërkon e as vlerëson sasinë, por cilësinë, saktësinë, muzikalitetin, vibracionet e ndjenjave, koloritin, aftësinë shprehëse figurative. Është pikërisht gjuha dhe stili i tij i mrekullueshëm që i kanë dhënë jetë e bukuri të rrallë rrëfimeve e rrëfenjave të tij të famshme. Për Kutelin, gjuha është ndjenjë, është jetë, është dhimbje, është forcë që hyn në çdo qelizë të veprës letrare dhe e bën këtë të fundit të komunikojë ose jo me lexuesit. Dashurinë për gjuhën, kërkesat tejet të mëdha në drejtim të saj, Kuteli nuk i manifeston vetëm në veprën e tij artistike (poezi, rrëfime, novela e romane), por dhe në shkrimet e tij kritike të cilat karakterizohen nga një gjuhë poetike (e rrallë për këtë lloj krijimtarie) e qëmtuar me kujdes, me një ngarkesë jo të vogël emocionale, por gjithmonë pa cënuar karakterin e shkrimit shkencor. Gjithashtu, gjuha e kritikës së Kutelit sa është e thjeshtë, aq është dhe e pasur në leksik, pa harruar praninë në të, të një terminologjie të saktë e cila rrit dhe bën më efektive forcën e argumentit. Mendojmë se ilustrimi i mëposhtëm i përmbledh më së miri të gjitha këto cilësi të gjuhës së shkrimeve kritike të Kutelit: *“ Atdheu metafizik është Shqipëria tjetër, Shqipëria shpirtërore; gjuha shqipe me stolitë dhe thesaret e saj të paçmuarshme, të gatuar prej mijëra brezash që u ngritën e zbritën në tokën shqiptare si ngrihen e zbresin valët e detit; këngët e lashta me atë njomësi e*

thellësi pa shoq - prodhimi i gjeniut të kombit; - heronjtë e pavdekur, të cilët, me dritën e mendimit, me zjarrin e shpirtit me fuqinë e krahut, kanë mbrojtur e naltësuar Shqipërinë; përvojat, lotët e gjakun e kombit, bujaritë dhe virtytet e tij; eshtrat e etërve, gjyshërve e stërgjyshërve; koha e kaluar e mvrejtur dhe koha e ardhme e kthjelltë..".

Tashmë, pas këtij inkursioni të përgjithshëm në botën e kritikës kuteliane, pas evidentimit të objektivave të kësaj kritike, metodave të preferuara apo aplikuara, nga Kuteli, mjeteve të përdorura, opinioneve dhe mendimeve të tij rreth jetës e dukurive letrare të kohës, autorëve dhe veprave të caktuara, kemi një mendim të plotë i cili na lejon të shprehemi me bindje dhe pa asnjë mëdyshje se *Mitrush Kuteli është një kritik i mirëfilltë, një lëvrues i talentuar i kritikës letrare, një studiues i aftë, i formuar dhe me kulturë të gjerë profesionale e shkencore, një intelektual aktiv dhe patriot i shquar, një krijues vetëm i kualiteteve dhe një njohës shumë i mirë i letërsisë shqipe.*

Koha kur u përfshi në kritikën letrare dëshmon më së miri se është ndër penat e para që kontribuan në këtë fushë. Dhe jo vetëm aq, por aktivizimi i tij i fuqishëm, me një prodhimtari e rendiment të konsiderueshëm e vendos Kutelin me dinjitet krahas personaliteteve të kritikës letrare shqiptare (Noli, Konica, Maloki, Çabej etj.). Vepra e tij në mjaft drejtime dallon dhe madje e kapërcen nivelin e kohës. Edhe pse sot, kur përmendet Kuteli, mendja e çdo lexuesi apo adhuruesi të letërsisë shkon tek rrëfimet e rralla të këtij mjeshtri të prozës shqipe, duhet të pranojmë dhe të mos nënvlerësojmë aspak ndihmesën e tij në kritikën letrare shqiptare. Vlerësimi i saj nuk është thjesht raport shifrash që shpreh se kritika e këtij autori mbulon aq përqind të veprës dhe vepra e mirëfilltë letrare, mbulon kaq përqind. Një vlerësim vetëm në raporte

kuantitative është i gabuar, pasi kurrsesi nuk mund të vlerësohet një kontribut i tillë vlerash, idesh, mendimesh, analizash, konkluzionesh, qëndrimesh, thjesht me shifra. Përsa i takon anës kualitative, kritika e Kutelit qëndron denjësisht në një nivel me prozën e tij, por herë-herë shumë me lart se kritika e kohës, duke e prezantuar veten si një kritik i orientuar shkencërisht dhe me elementë të spikatur bashkëkohorë.

Kapitulli 7

7. Vendi i Kutelit në letërsinë shqipe dhe vendi i tij dje dhe sot

Dhimitër Pasko u diplomua në Bukuresht më 1931 dhe në shkurt 1934 mbrojti tezën e doktoraturës në shkencat bankare dhe monetare me vlerësimin më të lartë “Diplomam Magnam cum Lauda”. Gjatë studimeve të larta ra në sy si kapacitet intelektual, serioz, me vullnet, i matur duke tërhequr vëmendjen e profesorit të financave. Marrja e doktoratës në financa, me një tezë të vlerësuar mjaft mirë i krijuan Dhimitër Paskos një perspektivë reale për të bërë karrierë të shkëlqyer në fushën e financës dhe shkencave ekonomike. Filloi, së pari, si funksionar, e më pas, pas një pune me përkushtim u bë drejtor i Bankës Kombëtare, duke iu përkushtuar para së gjithash kërkesave të profesionit të ngushtë, pa u marrë me politikë. Gjatë kohës që jetoi dhe punoi në Rumani punoi dhe në ministrinë e Financave si nëpunës i lartë dhe mbrojti edhe pozicionin e drejtorit të bankës së Çernëcit.

Gjatë viteve të Luftës së Dytë Botërore, jeta e Kutelit nuk ka qenë e lehtë për shkak të presioneve që të bashkohej me grupet fashiste që vepronin në Rumani. Në lidhje me këto vite Kuteli-Pasko do të shprehej: *“Unë kam pasur gjithnjë, si bir i një populli të vogël, një urrejtje të madhe kundër idesë së zezë “popuj mbi popuj” ose “të mëdhenj mbi të vegjël”, por “popuj përkrah popujsh”.*

Kuteli vazhdoi të përkrahë rritjen e ekonominë rumune, derisa e mobilizuan dhe e nisën në front, drejt Stalingradit. Megjithatë, veshur me uniformë, në qëndrimet mes marshimeve mblidhte këngë popullore moldave, mbante

shënime, njihej me njerëz të thjeshtë, me letërsinë ukrainase, thellonte njohuritë e gjuhës ruse. Nuk pati fatin që t'i afrohej Stalingradit, madje as arriti të hyjë në Rusi sepse një telegram urgjent nga Pogradeci e njoftonte se nëna e tij ishte në gjendje të rëndë shëndetësore dhe se duhej të nisej sa më shpejt për në vendlindje. E ndihmuan miqtë që kishte në Bukuresht, të cilët arritën t'i siguronin një leje për t'u larguar nga vargu i ushtarëve dhe më pas e përfshinë në një dërgatë ekonomistësh që nisej me shërbim pune në Romë. Arriti në Pogradec në shtator 1942, por shumë vonë, sepse nëna e tij kishte ndërruar jetë më 28 gusht.

Kuteli jetoi përmes punës dhe talentit, para luftës me rregullat e luftës dhe të paqes, studioz me vullnet dhe ishte ekonomist i përkushtuar dhe korrekt, zhvilloi talentin e shkrimtarit duke u bërë prozatori shqiptar model i viteve '30 dhe '40-të të shekullit XX, ai që nuk arrihej, por imitohej keq, sulmohej ligisht nga ata që ishin të paaftë për të qenë të aftë, të pëlqyer, e që ishin edhe të këqinj, të pabesë dhe inatçorë sipas modelit të elitës së shoqërisë që po krijohet nga fitimtarët e luftës. Paradoksalisht ishte Krist Maloku, ai që qysh në vitet '30 bëri përpjekje ta përshkruante Kutelin si *“ një njeri me karakter, me dije profunde, me zotësi literare, dhe me një famë sidokudo të gjanë, shkurt: një nga personalitetet me format internacional”*⁵⁷. Por nëse flasim për atë që është krijuar në vitet '50-të dhe '60-të të mbështetur mbi skematizmin që vlerësonte letërsinë si trakt, vazhdim i propogandës së luftës që konsiderohej besnikëri ndaj sistemit apo pushtetit të kohës, bindemi se shumica e krijimtarisë nuk ka

---

⁵⁷ K. Maloki: A asht poet Lasgush Poradeci?, Fq. 334).

asgjë të përbashkët me majat që kishte kapur proza e Kutelit në vitet '30-'40-të, por edhe më vonë.

Pas mbarimit të luftës shkrimtarët e talentuar që i vunë shenjë e ndritur viteve '30-të dhe '40-të, elitë e atyre viteve, nuk e zgjidhën lehtë dilemën kur përballeshin me realitetin e ri të pas Luftës, sepse një pjesë e mirë e tyre nuk donin ta linin atdheun, nuk donin të humbnin lidhjet shpirtërore dhe fizike me të, por qenia e tyre, ekzistenca e tyre u kërcënua rrezikshëm, praktikisht ata e humbën rëndësinë qytetare dhe pozitën elitare, por jo atë frymore, artistike, estetike, duke përballuar kalvarin e vuajtjes dhe torturës fizike dhe iu përkushtuan më besnikërisht artit dhe kulturës shqiptare, asaj të përjetshmes, drejtpërdrejt/ jo-drejtpërdrejt, për të cilin punuan përmes risjelljes, rikrijimit në shqip të kryeveprave; e me këtë që bënë për gjeneratën time bënë mrekullinë, por besoj edhe më gjerë, na dhanë letërsinë, artin në shqipen e papërsëritshme, gurrën, burimin, magjinë.

Për këtë arsye mendoj se kohës që jetojmë na duhet t'i kujtojmë sesa e rëndësishme është të mësojmë, të zhvillojmë dhe ta bëjmë të mbijetojë shqipja e bukur, po aq e bukur sa dheu dhe malet, drita dhe hija e atdheut.

Në mendjet tona mund të mos vdesë, por ajo duhet të jetojë tek gjeneratat e reja, tek ato që frymojnë në viset shqiptare dhe ata që mbartin ende brenda/jashtë Shqipërisë vetëdijen e të qenit shqiptar dhe që e dinë se gjuha e kombit duhet mbrojtur dhe duhet përcjellë në kohë si mesazh i shenjtë. Kuteli na porositi me lutje ta ruajmë shqipen e moçme dhe të pavdekshme, na kujton të kujdesemi për shqipen, ashtu si duhet të kujdesemi për kombin dhe kulturën. Jemi në vendin e duhur për ta rikujtuar fort këtë detyrë kombëtare të

edukimit, si premtim i së kaluarës ndaj së ardhmes mbi porosinë e Kutelit: " Dhe do t'u lutesha atyre që bëjnë ligje, të shtojnë një paragraf të ri në Kodin Penal për ndëshkimin e gjithë atyre, të cilët, meqë kanë një makinë shkrimi e një përkthim greqisht ose italisht të bërë pas një teksti frëngjisht, tallen me shqipen e me lëçitësin shqiptar".

Sa më shumë lexon dhe thellohesh në jetën dhe veprën letrare të Mitrush Kutelit, aq më shumë zbulon e mëson prej saj, aq më shumë bie në mendime por njëkohësisht edhe befasoresh e mrekulloresh me artin e rrallë të këtij krijuesi i cili trashëgiminë tonë popullore e shndërroi në vlera të padiskutueshme artistike, madje e futi në rrjedhat e një letërsie moderne. Janë thënë deri sot për këtë shkrimtar jo pak, madje janë shkruar me dhjetëra shkrime, artikuj e libra, ku autorë të ndryshëm, mes të cilëve personalitete të letrave e të kulturës janë shprehur për veçoritë, cilësitë e vlerat e veprës së Kutelit, parë kjo nga këndvështrime e plane të ndryshme. Megjithatë, nuk gabojmë aspak nëse themi se ende Kuteli fsheh vlera e surpriza, ende ai, duke kujtuar Camajn, mbetet i pazbuluem. Ajo që është artikuluar dhe pohuar nga një masë e mirë studiuesish dhe që shpreh qartë nivelin dhe vlerat e këtij shkrimtari, është përmbledhur në dy fjalë “ fenomeni Kuteli”. Sidoqoftë, ky etiketim krejtësisht i ligjshëm dhe i argumentuar në mjaft aspekte, nuk mjafton për të përcaktuar vendin që zë Kuteli në piramidën e kulturës shqipe. Kjo ndodh pasi, në rastin konkret nuk kemi të bëjmë thjesht me një krijues por me një figurë madje me një personalitet të gjithanshëm e shumëplanësh. Dhimitër Pasko apo, siç njihet masivisht në botën letrare e kulturore shqiptare. Kuteli që, për pjesën më të madhe të lexuesve, është një shkrimtar i shquar dhe tepër i dashur e i pëlqyer, në një vështrim më të gjerë shfaq dhe afron të tjera

përmasa. Ai është një individ, një krijues e një dukuri shumëplanëshe e tejet komplekse, me një jetë të ndërlikuar e plot peripeci ku mbizotëron atmosfera gri e me një angazhim e aktivitet sa të pasur aq dhe të larmishëm, ku veprimtaria letrare përbën vetëm një pjesë të këtij angazhimi, sigurisht më të rëndësishmen. Megjithatë, edhe një konstatim i tillë nuk i përmbush kërkesat dhe synimet tona sepse, siç e shprehëm më sipër edhe brenda elementeve përbërëse apo shfaqjeve të veçanta të aktivitetit të tij jetësor e krijues, ai paraqitet i veçantë në momente të caktuara, i ndërlikuar dhe disi i vështirë për t’u kuptuar në momente të tjera, tepër i qartë e i kuptueshëm në disa aspekte jashtëletrare, thënë me dy fjalë, një figurë ku gjithanshmëria manifestohet me një tërësi e njëkohësisht larmi dukurish komplekse. Kuteli na shfaqet e imponohet edhe si botues (teksa ndërmerr botimin e Poradecit, Nolit apo Emineskut), publicist (me pamfletet tepër interesante), mbledhës i folklorit, studiues, ekonomist i shquar dhe tejet aktiv në mbrojtje të interesave kombëtare, intelektuale e atdhetare, përkthyes e interpretues tekstesh, krijues në fushën e letërsisë për fëmijë, madje edhe luftëtar jo vetëm me penë, por edhe me armë, me radhët e çetave partizane. Një gjithëpërfshirje kaq e gjerë, shpreh të tjera përmasa të këtij individi, duke klasifikuar atë në radhën e personaliteteve por njëkohësisht duke ia justifikuar edhe më shumë etiketimin “fenomeni Kuteli”. Në formë më të detajuar të saj gjithanshmëria e shfaqjes së këtij personaliteti është pjesë e atyre aspekteve që figurativisht do të na pëlqente t’i emërtonim kapituj, të jetës dhe veprimtarisë së Kutelit. Sigurisht, nuk mund të anashkalojmë dhe as të përjashtojmë rolin e ndikimin e shumë faktorëve jetësorë në veprimtarinë e tij dhe, jo në të njëjtën masë, e anasjelltas. Ky ndikim në jo pak raste është i karakterit negativ dhe si i tillë

ndryshon apo devijon, frenon apo dëmton sensin dhe rrjedhën e procesit krijues. Nëse fëmijëria (duke e llogaritur si kapitulli I) ofron shkëndijat e para të talentit (me dy poezitë e hershme të Kutelit) dhe rinia shënon shpërthimin e këtij talenti (shkrimet e para në fushën e ekonomisë dhe po ashtu tregimet e para në shtypin e kohës) vitet që pasojnë e që lidhen me burrërimin e pjekurinë e shkrimtarit, i karakterizon një zhvillim sasior e cilësor por dhe disapanësh i krijimtarisë, duke shënuar dhe arritjen e kulmeve të saj (disa botime, artikuj, recensione, studime në fusha të ndryshme.)

Nga ky autor trashëgojmë një vepër dinjitoze, me vlere jo vetëm për kohën që u shkrua por edhe sot. Këtë mendim, studimet e sotme e kanë më tepër për kritikën që na ofroi ky autor për periudhën e parë të aktivizimit të tij në fushën e kritikës që përkon me vitet 1929-1944. Këtë opinion kemi edhe ne, i cili argumentohet e mbështetet nga një sërë shkaqesh e faktorësh. Por duke i analizuar të gjithë faktorët do të veçonim atmosferën social-kulturore, pjekurinë e autorit, interesat e tij të gjera e të shumanshme intelektuale, dashurinë e tij për kulturën në përgjithësi dhe letërsinë në veçanti.

Për periudhën pas viteve 1944 angazhimi i tij në kritikën letrare zbehet në mënyrë të dukshme, duke u reduktuar në dy-tre parathënie apo hyrje librash të përkthyer prej tij dhe më pas duke u ndërprerë krejtësisht. Në përpjekjet e tij për të krijuar dhe shpjeguar letërsinë si parim kryesor Kuteli ka pasur lirinë. Për këtë problem vetë Kuteli është shprehur “ fort pak i volitshëm është ambienti shqiptar për krijim veprash letrare. Jo vetëm tani, por kurdoherë... nuk mund të mohohet se në Shqipëri ka munguar kurdoherë elementi i parë nga i cili ka

nevojë shkrimtari: liria. Kjo mungesë është një nga shkaqet e parë të vobektësisë letrare në kohën e Zogut dhe më pas”.

Kuteli nuk ishte kritik profesionist pasi studimet dhe formimi i tij nuk qenë të sferës filologjike apo të gazetarisë. Ai kishte përfunduar studimet e larta për ekonomi. Megjithatë emrin e madh dhe famën e tij Kuteli e fitoi në fushën e letrave shqipe, si një prozator i rrallë dhe kritik i shquar.

Mitrush Kuteli nuk shkroi shumë kritikë letrare por lëvroi të gjitha llojet e kritikës: recensione, ese, shënime letrare, vëzhgime kritike, si dhe studime të plota për vepra e autorë të ndryshëm. Ai , na la trashëgim të parin vëllim kritik “ Shënime letrare” botuar më 1944⁵⁸.

Vepra e tij kritike është pjesë e rëndësishme e gjithë atij korpusi kritik që u zhvillua në vitet '30, periudhë e një zhvillimi cilësor të letërsisë shqipe.

Kuteli është në radhën e personaliteteve të shquara në fushën e kritikës si: Fan Noli, Faik Konica, Krist Maloki, Gjergj Fishta etj. Duke qenë pjesë e kësaj plejade të shquar kritikësh ai jo vetëm që mësoi shumë prej tyre por edhe u përpoq të jetë në një nivel me ta, duke dhënë ndihmesën e tij nëpërmjet një kritike jo vetëm cilësore por edhe konstruktive. Për kritikën e Kutelit në përgjithësi mund të themi se ky autor u udhëhoq nga koncepte të drejta estetiko-letrare ku në qendër të tyre kishte shqyrtime, shënime, vëzhgime, analiza dhe studime mbi autorë, vepra letrare dhe probleme të letërsisë shqiptare pa përjashtuar edhe vepra dhe autorë të huaj.

---

⁵⁸ Kuteli, Mitrush., “ Shënime letrare”, Tiranë 2007, Fq.440.

Për Kutelin që nga fillimi dhe deri në fund kritika ishte dhe mbeti shkencë. Nasho Jorgaqi në librin e tij “ Estetika e fjalës shqipe” për aturorin shprehet se : “... e vështroj kritikën si një disiplinë shkencore që ka për detyrë tu bëjë analizë objektive veprave dhe autorëve të tyre”⁵⁹.

Kuteli në çdo shkrim të tij shquhet për mprehtësi në zgjedhjen e fakteve, veprave, dukurive , në përzgjedhjen teorike , në kulturën dhe intuitën.

Në veprën e tij “ Shënime letrare” ai paraqet një dokument kritiko-letrar që e prezanton autorin jo vetëm si një kritik i klasit të parë por edhe një njohës shumë i mirë, i aftë me të cilën krijon dhe ndërton veprën e vet, që do të thotë që është njohës shumë i mirë i autorëve dhe veprës së tyre letrare. Kjo dëshmohet më së miri në studimet për Nolin, Poradecin dhe Emineskun.

Në produktin e tij gjejmë praninë e elementeve të shkollave apo rrymave të ndryshme kulturo-logjike, sociologjike, impresioniste etj.

Në asnjë rast ai nuk bëhet skllav apo ithtar i një shkolle apo rryme të vetme, por mbetet origjinal, simpatizant e zbatues i metodave studimore. Karakteristika pozitive e Kutelit si kritik lidhet me faktin se në shkrimet e tij ai shpreh mendimin e tij kritik i cili nuk është denigrues, mohues apo mbivlerësues, pavarësisht ndonjë rasti kur simpatia e tij ndaj autorit shfaqet hapur. Ai shfaq një kritikë objektive dhe jo armiqësore. Kështu shprehet se: “ kritiku edhe kur përdor mjetin kirurgjikal është dhe mbetet miku dhe bashkëpunëtori i autorit” Kuteli shpalos bindjet e tij rreth një sërë problemesh teorike të debatueshme në rrethet letrare dhe shkencore të kohës. Duke marrë

---

⁵⁹ Jorgaqi, Nasho., Parathëni e Veprave letrare 1, Tiranë 1989.

në analizë veprën kritike të Kutelit vëmë re se ai ka mendimin se kritika ka një funksion të trefishtë:

- Ajo informon lexuesin për produksionin letrar dhe përmbajtjen e tij
- I jep lexuesit një analizë të kujdesshme, të detajuar dhe objektive të veprës letrare
- Bën vlerësimin e veprës letrare dhe të procesit krijues nëpër të cilin ka ecur dhe ecën autori.

Në analizën e veprës letrare kritiku merr në konsideratë edhe jetën e autorit sepse sipas tij vepra mund të mos kushtëzohet nga jeta por nuk mund të jetë as indiferente ndaj saj. Në fushën e përkthimeve autori shqipëroi kryeveprat e letërsisë ruse, nga letërsia rumune, nga letërsia kineze, nga letërsi të ndryshme të botës, përktheu tregime arabe, persiane, turke, mongole etj.

Edhe në përkthimin e veprave që ishin pjesë e programeve shkollore Kuteli tregon kulturën e tij estetike, përvojën letrare dhe përgatitjen teorike. Duke qenë njeri me njohje të mëdha të pasurisë gjuhësore dhe i dhënë pas stilizimeve Kuteli arriti që edhe gjatë përkthimit të këtyre veprave të tregonte mjeshtërinë e tij.

Në fushën e përkthimeve duhen veçuar veprat e letërsisë ruse dhe rumune të cilat kanë ardhur në gjuhën shqipe në trajtë të përsosur prej Kutelit. Mbi të gjitha spikatin veprat e Gogolit “ Frymë të vdekura”, “ Tregimet e Petërsburgut” dhe vepra e Turgenjevit “ Tregimet e një gjahtari”. Nga letërsia rumune veçohet përkthimi i nje fondi të pasur të poezive të Emineskut.

Përkthimet që letërsia shqipe ka trashëguar prej Mitrush Kutelit dhe Lasgush Poradecit e kanë pasuruar atë me një fond shumë të pasur të kryeveprave të letërsisë së huaj. Për metodologjinë e ndjekur gjatë përkthimeve, stilin e përzgjedhur, këto përkthime janë një vlerë e madhe për shkollën shiptare të përkthimit.

Nga përmbajtja e materialit kritik vëmë re se ai ishte aktiv dhe pjesëmarrës në debate serioze e shkencore rreth vlerave të krijuesve të ndryshëm dhe veprës së tyre duke i mbrojtur tezat e mendimit të tij me forcën e argumentit. P.sh. kujtojmë debatet me Malokin për vlerat e Naimit, Poradecit, me Pipën për Nolin si poet apo sërish me Malokin për nocionin e kombit.

Gjithashtu duhet të përmendim një veçori tepër dalluese të Kutelit që është fjala për gjuhën me të cilën operon ky autor pasi, edhe në shkrimet kritike Kuteli shquhet për kujdesin dhe mjeshtërinë në zgjedhjen e frazës dhe të fjalës për pasurinë dhe forcën e saj shprehëse për respektimin rigoroz të kriterëve të një shkrimi me kërkesa shkencore dhe saktësi në përdorimin e termave, si dhe për thjeshtësinë që i bën shkrimet jo vetëm të kuptueshme por edhe të këndshme për t'u lexuar. Këto janë dëshmi për të hedhur dritë dhe për të evidentuar sa më mirë punën dhe kontributin e Kutelit si kritik.

Përfundime

Teza “ Mendimi letrar dhe estetik modernist në prozën e Mitrush Kutelit”, ka për qëllim të evindetojë në disa linja atë çka është origjinale në prozën rrëfimtare të këtij autori dhe të përcaktojë vendin që zë kjo prozë në letërsinë shqipe. Pjesa analitike e studimit i trajton çështjet në kompleksitetin e veprave, duke i shoqëruar edhe me shembuj konkretë nga veprat që kemi marrë në shqyrtim, qofshin këto vepra në prozë a poezi. Kjo metodë i shërben ngritjes së hipotezave të studimit për të shqyrtuar si shfaqet edhe konteksti artistik, nëpërmjet mishërimit të personazheve në veprat e autorit dhe veçorive të teknikës rrëfimtare.

Në këtë mënyrë, synohet që krijimtaria e Mitrush Kutelit të inkuadrohet në kontekstin e kohës, të evidentohen tiparet e papërsëritshme të saj dhe pastaj të jepen vlerësime për vendin që ai duhet të zërë në letërsinë shqipe. Është shfrytëzuar një literaturë e gjerë ku krahas njohjes së krijimtarisë së autorit është shfrytëzuar edhe literaturë teorike, si synim i rëndësishëm i këtij studimi, për t’i dhënë atij një mbështetje sa më solide që të jetë e mundur.

Për vetë natyrën e studimit kemi qenë të detyruar t’i lexojmë dhe t’i analizojmë të gjitha tekstet e Mitrush Kutelit. Ndaj të gjitha metodat e përdorura si krahasuese, analitike, vlerësuese, biografike dhe sintetizuese janë të mira përderisa mbeten mjet dhe nuk bëhen qëllim më vete.

Në këtë punim jam munduar të mbështetem në këto pika ku mendoj se kam realizuar edhe hulumtimet e nevojshme për të ndriçuar tezat që kam zgjedhur lidhur me veprën e Kutelit.

Konteksti letrar i viteve '30-'40, prirjet artistike, atmosfera kulturore, intelektuale dhe artistike të cilat ndikuan veprën e Kutelit. Një raport të tillë ndikimi, vepra e tij ka pasur edhe me kulturën e huaj, veçanërisht me kulturën rumune. Një brez i mirë shkrimtarësh të viteve 30 e më vonë, si Asdreni, Poradeci dhe Kuteli patën një mbështetje të madhe në kulturën rumune. Për këtë jam mbështetur në tri shkrime të kësaj periudhe “Lidhjet kulturore shqiptaro-rumune”, “Lidhjet letrare shqiptaro-rumune” dhe “Paralele të letërsisë gojore shqiptare dhe rumune”, në të cilin Vehbi Bala i konkretizon këto lidhje përmes tri paralelizmave: Asdreni dhe poezia rumune, Lasgushi dhe poezia rumune, Mitrush Kuteli dhe letërsia rumune.

Raportet e veprës së Kutelit me kulturën popullore. Kuteli është ndër autorët që e ka studiuar, vëzhguar, tematizuar dhe rimarrë, jo vetëm motivet, personazhet, subjektet, mjetet shprehëse e pasurinë gjuhësore, por çdo gjë që i përket sferës antropologjike dhe oralitetit. Raporti i gjerë intertekstual që vendos Kuteli me oralitetin është i tillë që nuk ka funksion stilizues dhe idealizues, por një element i strukturës artistike që rifunksionalizohet dhe risemantizohet duke përfutur në masën më të madhe tiparet moderne të veprës. Pikërisht përpunimi i elementëve të oralitetit dhe letërsisë gojore bëhet sipas estetikës së modernizmit. Universalizimi i dukurisë, fenomenit, shndërrimi i personazhit në prototip/arketip, thyerja e kufirit kohor dhe hapësinor, rrëfimi i rrëfyer, etj janë tiparet tipike moderne të mbështetura në oralitet. Një mbështetje për këtë pikë kam gjetur në studimin “ Tri mënyra të shkrimit shqip” të Rexhep Qoses.

Raporti i veprës së Kutelit më Biblën dhe subjektet fetare. Edhe me këtë lloj ligjërimi Kuteli vendos raport intertekstual dhe shfaq kryesisht në novelën “ E madhe është gjëma e mëkatit”. Raporti i njeriut me mëkatin, raporti i njeriut me lirinë dhe jolirinë si koncept filozofik antropologjik zë vend si temë e parë me karakter modern në këtë novelë. Raporti që vendos Kuteli me elementët biblik është parë i krahasuar edhe me raportin që vendosin edhe shkrimtarë të tjerë si Fan Noli, Migjeni, etj. Në ndryshim nga autorët e tjerë Kuteli e shndërron mesazhin fetar në filozofi ontologjike, gjithëkohore.

Veçori të rrëfimitarisë në veprën e Kutelit. Veçori e spikatur e të gjitha veprave të Kutelit është mjeshtëria rrëfimore që e dallon atë prej shkrimtarëve shqiptarë të të gjitha kohërave. Kuteli realizon një lloj rrëfimi të veçantë që përqëndrohet së pari në aktin e rrëfimitarisë, më shumë se në përmbajtjen, zërat rrëfyes dhe raportin mes ligjëratave rrëfyese, si përshkrim, koment, dialog, monolog, analizë, etj. Teknika/mënyra “ rrëfim i rrëfyer” që e përmend edhe Aurel Plasari në “ Kuteli mes të gjallëve dhe të vdekurve”, është ndër teknikat e rralla të aplikuara në letërsinë shqipe. Autori përqëndrohet vetëm në magjinë e rrëfimit dhe në besueshmërinë e tij.

Krijimi i personazheve. Kuteli krijon prototipa/arketipa të njeriut/individit me lëndë kombëtare, lëndë nga oraliteti, Bibla, dhe konteksti historik. Në këtë pikë dhe në disa të tjera, Kuteli, ngjason me Gabriel Garsia Markezin dhe mënyrën se si ndërtohen personazhet në stilin e realizmit magjik. Mbartja e elementëve fantastik shfaqet më tepër në natyrën e personazheve, në aktet, gjendjet dhe veprimet e tyre. Psikologjia e tyre kalon sferën reale dhe shpërfaq edhe anën parapsikologjike dhe mistike. Kuteli na i paraqet ata në tri raporte, në raport

me njëri-tjetrin, me krijuesin dhe me vetveten. Raportet e personazheve me zëra/personazhe të tjerë përtej vdekjes/me personazhe nga bota e amëshuar janë pjesa më interesante e Kutelit dhe ato që mbartin një konceptim ontologjik e mbikohor të njeriut.

Gërshetimi i veçorive stilistike të estetikës së realizmit magjik, me ato të estetikës së modernizmit dhe të letërsisë gojore, i japin një profil mjaft origjinal dhe përveçues Kutelit si krijues dhe veprës së tij. Tiparet moderne janë: raporti intertekstual me kuturën në përgjithësi, me ligjërime të tjera të gatshme prej oralitetit, me tekstin e Biblës, etj. Në përgjithësi rrëfimet e Kutelit gjithmonë e kanë një paratekst që qëndron në bazë të strukturës artistike të teksteve të tij. Tipare të realizmit magjik janë: krijimi i personazheve arketipa, misticizmi i tyre dhe koncepti për veten, kërkimi dhe thellimi në parahistori dhe parapsikologji. Tipare të letërsisë gojore janë: elementët fantastik, strukturat e gatshme rrëfimore të marra kryesisht nga legjenda dhe përralla, temat, motivet, atmosfera, etj.

Tipare të ligjërimit. Kuteli respekton në masë të madhe ligjërimin popullor, importon prej andej në vepër, fraza, proverba, shprehje frazeologjike dhe arkaizma me vlerë të rrallë jo vetëm letrare.

Puna e tij e nisur në vite '20 – '30 bën pjesë në përpjekjet madhore të atyre prozatorëve, që e ngritën gjuhën shqipe dhe në këtë gjini në nivelin e një gjuhe me të vërtetë artistike me vlera të reja estetike dhe ideoemocionale. Kuteli është një nga stilistët që i ka të paktë shokët në letërsinë tonë, një stilist me individualitet, me tipare krejtësisht të vetat.

Mjeshtëria e shkrimit të këtij autori mbështetet tek stili. Kuteli është ndër stilistët më të shquar të prozës shqipe, i cili shprehjes letare dhe mendimeve të tij u jep fuqi krijuese duke i përsosur poetikisht. Gjuha e prozatorit e vjelë nga thesari i pasur i Poradecit funksionalizohet në shtresat kuptimore të rrëfenjave të tij dhe bëhet gjuhë e nivelit të lartë dhe të figurshëm. Ndaj në kërkimet dhe realizimet e tij krijuese, Kuteli gjuhës i kushton rëndësi të veçantë dhe është origjinal.

Gjithë lënda e këtij dizertacioni është shpërndarë/paraqitur në 7 kapituj të titulluar: Vështrim i përgjithshëm mbi veprimtarinë letrare dhe artistike të Mitrush Kutelit; Receptimi i veprës së Kutelit nga kritika shqiptare para dhe pas viteve '90; Krijimtaria poetike e Mitrush Kutelit; Krijimtaria në prozë e Mitrush Kutelit; Raporti i prozës së Kutelit me letërsinë gojore; Kuteli kritik; Vendi i Kutelit në letërsinë shqipe dhe vendi i tij dje dhe sot.

Jam përpjekur që nëpërmjet rimarrjeve më vete të krijimeve të tij sipas tipologjisë përkatëse të evidentoj ato tipare të procedimit krijues që e bëjnë Mitrush Kutelin, të konsiderohet me të drejtë themeluesi i prozës moderne shqipe dhe njëri ndër autorët më të njohur të modernitetit shqiptar. Madje ka mendime që Kutelin e shohin bashkë me Lasgushin si autor themelor të të gjithë letërsisë moderne shqiptare. Ai është autentik për mënyrën sesi pasqyron të përmbysur realitetin shqiptar. Ky pasqyrim i shërben theksimit të mungesës së jetës shoqërore në periudhën historike të tranzicionit.

Mitrush Kuteli me krijimtarinë e tij artistike është njëri ndër emrat më të mëdhenj dhe të rëndësishëm të letërsisë dhe të kulturës shqipe. Autor prozash, poezish, përkthimesh, kritikash, Kuteli spikat për origjinalitetin krijues

me temat përshkrimet, monologët, dialogët, kompozicionin, stilin. Vepra e tij e plotë dëshmon për rëndësinë e madhe të saj në zhvillimin dhe lindjen e modernitetit në letërsinë shqipe.

Kuteli shquhet për tipare origjinale të artit me të cilat ai përfaqëson letërsinë tonë shqipe. Ndaj hulumtimi i këtij individualiteti shpreh kërkesën që të hyhet në laboratorin e punës së shkrimtarit, në hapësirat e artit të tij për të zbuluar të vërtetat dhe të fshehtat e rrëfimit të tij që përkon me fillimin e letërsisë së pavarësisë e në vazhdim, Kuteli me stilin e vet fitoi vlera të mëdha me rrëfimin.

Kontributi më i madh i tij është lëvrimi i tregimit. Kuteli 40 vjet me radhë ka shkruar tregime dhe novela. Proza e tij ka arritur të krijojë vlera të mëdha, artistike veçanërisht me gjuhën poetike dhe me funksionalizmin e rrëfimit letrar. Ai nuk ka ndjekur asnjë model të huaj por vetëm ka mbështetur traditën e prozës sonë popullore duke u bërë kështu shkrimtari më i mirë. Me rrëfimin ai realizoi tipizimin e personazheve, thurrjen e konflikteve, ndërtimin e situatave, përshkrimin e mjediseve dhe detajeve në hollësi etj. Kuteli vendos marrëdhënie të veçanta me lexuesin, hapësirën dhe kohën e personazheve. Autori me rrëfimtarin përzihen me njëri - tjetrin dhe këmbehen me njëri-tjetrin. Rrëfimtari i Kutelit ka karakter të gjithanshëm. Ai zbulon tipat dhe karakteret e personazheve, përshkruan gjendjet e mendjes, shpirtit dhe ndërgjegjjes së njeriut, shpalos konfliktet e tjera. Raporti i rrëfimtarit me lexuesin këtu merr rëndësi të veçantë pasi ai synon që nëpërmjet përdorimit të mjeteve të ndryshme të hyjë në komunikim me të. Elementet e strukturës narrative të Kutelit duhen parë në veçanësinë e subjektit dhe historisë, në pasurinë e detajeve, në specifikat e kompozicionit. Fabulat që paraqet Kuteli

janë të thjeshta, të pandërlikuara dhe me zhvillim të paanshëm të cilat paraqesin anë të ndryshme të realitetit.

Kuteli e shfaq veten mjeshtër të vizatimit të natyrës dhe njeriut. Për këtë arsye mund të quhet poet i shpirtit shqiptar dhe i natyrës shqiptare. Përshkrimet e tij janë pamje të gjalla me lëvizje spontane dhe përshkrime psikologjike, me larmi stilistike dhe nota të forta e motive, i vetëdijshëm, mendjepasur, në rëndësinë e gjuhës dhe kulturën e kombit të vet, punon pa u lodhur për t'i njohur thesaret e saj duke depërtuar në hapësirat e saj më të largëta në kohë.

Krijimtaria e tij filloi në vite '20 – '30 dhe hyn në radhën e atyre shkrimtarëve që e ngritën shqipen në nivel të gjuhës dhe letërsisë dhe i dha vlera të reja e estetike. Kuteli është një ndër stilistët më të rrallë të letërsisë sonë.

Me sensin e hollë, i ndjeshëm gjatë gjuhës, me një përvojë të madhe letare, me ide artisitike mjaft origjinale ai arriti të krijojë një vepër të papërsëritshme. Stili i tij gërshëton tipare lirike, epike, elegante me ngjyrimet poetike, i pasur me fraza nuancore, frazeologji të pasur popullore etj. Ligjërimi i Kutelit buron në mënyrë spontane duke përfshirë e integruar brenda vetes tipa dhe lloje të ligjëritit popullor të hasura nëpër legjenda, përralla, balada. Me talentin dhe individualitetin e spikatur Kuteli u shndërrua në fenomen në letërsinë shipe dhe hapi rrugë të reja për zhvillimin dhe rritjen e nivelit artistik të prozës në veçanti. Është thënë për të se krijoi shkollën e tregimit shqiptar. Trashëgimia e tij letrare është nga më të larmishmet.

Vlera më e madhe e tij qëndron tek stili. Ai është ndër stilistët më të spikatur në letërsinë shipe tek i cili shprehja letrare merr fuqi të lartë artistike dhe

emocionale. Gjuha e tij artistike mbështetet fuqishëm mbi folklorin shqiptar dhe në veprën e Lasgush Poradecit.

Mitrush Kuteli është një personalitet me kontribut në letërsinë shqipe por rëndësia më e madhe e tij ka qenë me krijimtarinë artistike.

Vlerësimet për të kanë qënë gjithmonë të pakursyera dhe e kanë radhitur krahas figurave më të mëdha të artit. Mitrush Kuteli është themelues i prozës me tipare/karakteere moderne në letërsinë shqipe dhe autori më përfaqësues i modernitetit shqiptar. Figura e tij qëndron përkrahas asaj të Lasgushit, jo vetëm për rëndësinë e madhe që e pati vepra e tyre por edhe për themelimin e shkollës moderne shqipe. Ai është autentik për mënyrën sesi pasqyron të përmbysur realitetin shqiptar. Ky pasqyrim i shërben theksimit të mungesës së jetës shoqërore në periudhën historike të tranzicionit.

Autori e bën këtë duke përdorur detaje groteske për ndriçimin e jetës shpirtërore shqiptare. Kuteli zotëron një teknikë të tillë: përdor elemente joreale për t'u futur më thellë në botëkuptimin e realitetit të atëhershëm. Çështja është që në komunikim të zakonshëm gjuha është arbitrare, gjuhë e marrëveshjes, ndërsa në kuptimin letrar gjuha është e motivueshme.

Me stilin e tij të veçantë narrativ ai pasqyron prapambetjen në shoqërinë e fundshekullit XIX dhe fillimit të shekullit XX. Ai gjithashtu parashtonte edhe nevojën e një jete të re intelektuale për të goditur këtë prapambetje, por pa u larguar nga vlerat më të mira të identitetit tonë kulturor. Forma narrative e rrëfimit e karakterizuar nga strukturat e përbëra na njeh më mirë me këtë realitet.

Kuteli ka arritur të paraqesë ashtu siç duhet aktualitetin dhe të shfaqë një realitet për të gjitha kohërat duke risjellë vlera të shpërbëra nga koha. Kuteli e paraqet personazhin shqiptar më autentik, më ballkanik e më të thjeshtë.

Rrëfenja kuteliane si proces narrativ mbart praninë e vazhdueshme të zërit të rrëfimitarit, realiteti shqiptar paraqitet i thyer, i parë nga shumë anë, herë afër reales e herë afër fantastikes. Në rrëfenjat e tij autori del në plan të dytë, duke i lënë vend popullit, fjala e të cilit është e predispozuar për të hedhur dritë mbi historinë e treguar. Dhe së fundi Kuteli përdor një gjuhë të thjeshtë, të përditshme, gjuhën e vërtetësisë.

Një nga karakteristikat më të rëndësishme të rrëfimitarisë së Mitrush Kutelit është loja me kohën. Kuteli është nga të rrallët shkrimtarë shqiptarë që rifiguron kohën duke e trajtuar atë si dukuri antologjie, si një hapësirë brenda të cilës bashkohen shumë realitete njëherësh. Brenda kësaj kohe njeriu ndihet i paaftë për të vepruar. Rrëfëhet një mikrokozmos i botës shqiptare ku bashkohet parahistoria dhe e tashmja, e shkuara pa kufij të përcaktuar qartë, në të cilën përfshihen copëza miti, imagjinate, baladash, figurash përrallore, njerëzore, pleq, të rinj, fatëkeq dhe mbi të gjitha vdekja dhe jeta të pandara nga njëra- tjetra. Këto tregime shënojnë një periudhë pjekurie të letërsisë sonë sepse letërsia me Kutelin po përfshihej gjithmonë e më shumë në universin estetik.

Kuteli është nga ata shkrimtarë që tërheq vëmendjen për identitetin e theksuar kombëtar, për një imazh të gjallë shqiptar. Vepra e Kutelit në sfondin e jetës dhe halleve njerëzore i ngjan një afresku me të vërtetë shqiptar.

Autenticiteti kombëtar në krijimtarinë e Kutelit është i gjithëmbarshtëm, pasi prek disa nga sferat më të rëndësishme të botës shqiptare, të fshatarësisë si mbartësja kryesore e tipareve e vlerave të etnosit tonë në të kaluarën.

Ato nuk kanë të bëjnë me shfaqje të jashtme, nuk janë ngjyime piktoreske, po me koncepte themelore për jetën dhe marrëdhëniet ndërnjerëzore, për kategoritë filozofike dhe juridike, etike dhe estetike. Të gjitha këto Kuteli i ka pasqyruar në veprën e tij për ta bërë këtë nga një pozitë e përparuar, nga pozita e fshatarësisë dhe e vegjëlisë.

Vepra e Kutelit është e mbrujtur me një frymëmarrje të gjerë popullore. Tipike për karakterin dhe frymën e theksuar popullore të krijimtarisë së Kutelit janë rrëfimet e tij. Kuteli është nisur nga realiteti i drejtpërdrejtë, nga ngjarje të përjetuara a të dëguara prej popullit, nga njerëz dhe mjedise konkrete dhe të vërteta.

Nuk ka dyshim se Kuteli është nga ata shkrimtarë të periudhës së Pavarësisë që kontribuoi për t'i hapur rrugë të gjerë e për ta konsoliduar realizmin në letërsinë tonë. Dihet se proza do të kalonte në një rrugë të mundimshme nga romantizmi në realizëm dhe kjo jo vetëm për shkak të traditës së fortë romantike por dhe të rrethanave historike dhe gjendjes së atëhershme të shoqërisë shqiptare.

Disa nga problemet që ngriti Kuteli ishin fryma antifeudale, pakënaqësia e fshatarësisë, krijimi i karaktereve të fuqishme dhe i mjediseve të besueshme ndaj e bëjnë prozën e tij më të shëndoshë dhe t'i takojë letërsisë realiste. Proza e Kutelit paraqitet siç është pohuar me të drejtë “ një prozë realiste, me theks

të dukshëm romantik”⁶⁰. Kjo do të duket në evokimin e së kaluarës, në trajtimin e figurave legjendare dhe bëmave heroike, në poetizimin e jetës zakonore dhe të natyrës shqiptare.

Proza e tij ka karakter përgjithësisht liriko-epik dhe cilësia e saj përcaktuese është natyra rrëfimtare. Kjo do të thotë që shkrimtari e përjeton realitetin nëpërmjet rrëfimit.

Tregimet e Kutelit kanë disa karakteristika që përcaktohen nga temat dhe subjektet e përzgjedhura, nga bashkësia e mjeteve shprehëse dhe nga përzierja e poetikave të ndryshme. Modeli i rrëfimitarisë së tij mbështetet në stukturën e rrëfimeve popullore, por është përpunuar mjeshtërisht prej autorit. Veçoritë estetike të rrëfimeve të Kutelit duhen parë të lidhura ngushtë me veçoritë e subjektit dhe të fabulës, në detajet e shumëllojshme, në pasurinë ligjërimore, në kompozicionin e veçantë etj. Fabulat e Kutelit janë pjesërisht të huazuara nga rrëfimet gojore popullore, pjesërisht të stisura prej autorit, ato rrjedhin në mënyrë spontane pa të papritura dhe kthesa, por kanë veçantinë se në to depërtohet në thellësi të kujtesës dhe natyrës njerëzore. Ato përshkruajnë momente të mëdha të jetës dhe lidhen me elementë dramatikë dhe tragjikë të fatit të njeriut.

Si pjesë e rrëfimit spikat parimi i retrospektivës, imponimit të së kaluarës nga e tashmja. Në këtë mënyrë parahistoria bëhet pjesë integrale e subjekteve të tij. Në rrëfimin kutelian spikat funksionalizimi i shumëfishtë i detajit. Detaji

---

⁶⁰ Historia e letërsisë shqiptare, Fq.54.

mundëson kështu individualizmin dhe tipizimin, përgjithëson fenomenin dhe i ndihmon shpërfaqjes së psikologjisë së njerut.

Përshkrimet janë pjesë të realizuara të ligjërimit narrativ të Kutelit. Këto përshkrime mundësojnë tablo të plota të mjediseve të realitetit. Megjithatë ai nuk e ngushton përdorimin e përshkrimit vetëm në paraqitjen e mjediseve dhe ngjarjeve por edhe në përshkrimin e portreteve njerëzore dhe gjendjeve shpirtërore. Për këto arsye Kuteli është quajtur poeti i shpirtit njerëzor dhe këngëtar i natyrës shqiptare. Pjesë e pandarë e rrëfimeve të Kutelit janë monologu dhe dialogu. Këto shfaqen në pikat kulmore të konfliktit dhe marrin funksione tipizuese dhe individualizuese. Mënyra e thurjes së dialogut, tiparet gjuhësore, fjalët, struktura i japin atyre trajtë objektive dhe shprehin botën e brendshme të individit.

Pasuria më e madhe që kemi trashëguar prej Kutelit është gjuha. Ai është ndër stilistët më të spikatur të letërsisë shqipe. Në këtë pikë ai u ndikua edhe nga pasioni i tij për të mbledhur dhe hulumtuar gjithçka që ka të bëjë me kulturën popullore. Ai e konsideron gjuhën si pasurinë më të madhe shpirtërore të një populli dhe të një vendi.

Gjuha e Kutelit veçohet si një gjuhë e pasur dhe e gjallë me forcë shprehëse me pasuri dhe bukuri të rrallë. Ajo dallohet për fuqinë e ligjërimit artistik jo vetëm për leksikun e pasur por edhe nga fryma popullore, nga notat analitike e sintetike. Gjallëria e saj shfaqet edhe në format figurative e muzikore.

Trashëgimia letrare e Kutelit ka meritën të ketë pasqyruar artistikisht jetën autentike shqiptare. Kuteli në shënimet e veta do ta përmbledhë me këtë

thënie thelbin e jetës së vet: “ Unë kam dashuruar shumë, kam urryer shumë, kam punuar shumë dhe fatkeqësisht, kam gabuar shumë...”⁶¹.

Në vështrimin e përgjithshëm “Poemi kosovar” është një krijim poetik që e veçon Dhimitër Paskon për ndjenjën e hollë krijuese dhe përkushtimin e thellë atdhetar. Është kompozuar me një stil të veçantë që i jep formë dhe ngjyrë revoltës së brendshme të poetit e zërit të kushtrimit e mesazhin e shpresës gjithashtu. Rrëfimi shtrihet në harkun kohor që shkon kryesisht nga gjendja e shqiptarëve në vitet ’30, ’40, gjendje e thellë që në prehistori.

Përmbajtja e poemës dhe komentimi i transferuar te “ shoku i tij” Izedin Jashar Kutrulija parashtrojnë njohje, dëshmojnë informacionin e tij për Kosovën dhe njeriun kosovar, si lisa mali. Adhurimin e madh, ndjenjën dhe brengën e njëkohshme për të: “ Kjo është Kosova? Edhe kjo edhe ajo përtej, Kosova jonë, gjithmonë shqiptare!” Është përfundimi i mesazhit të tij, këmbëngulës për Kosovën, se është, ka qenë e kështu e tillë do të mbetet gjithmonë.

Pothuajse gjithë drama kosovare këtu është sintetizuar në rrëfimin e tij me shpirt poetik. Këtu vetë poeti del i njëjtësuar, është shkrirë tërësisht me njeriun dhe dramën e Kosovës, apo të “ Shqipërisë së Jashtme” siç e quan ai Kosovën. Shpërfaqet përkushtimi e guximi i tij që paraqet botën e tij të brendshme, ndjenjën e tij të thellë njerëzore e atdhetare, dhe tërësinë e kombit.

Veçoritë dhe karakteristikat që ka kjo poemë, mund të evidentohen lehtë. Njëra nga këto që shquhet dhe zotëron është toni i lartë, fryma atdhetare e dhe natyra dramatike e shprehjes. Po ashtu, struktura e vargut paraqet

---

⁶¹ Kuteli, Mitrush., Vepra letrare 1, Shtëpia botuese Naim Frashëri, Fq.58

kombinime dhe shkrirje nga disa modele, si ajo popullore, e traditës por me përparësinë e modernes. Karakteristikë tjetër vjen vetiu pasi është lexuar me vëmendje kjo poemë. Dhe tani, ajo çka e karakterizon këtë poemë me vlera letrare e figura të këndshme artistike, vijnë shumë pyetje të cilat kanë edhe përgjigje të drejtpërdrejta, por edhe dilema të tjera që dalin më shumë si kërkesa përgjigjeje, të cilat mbase edhe nuk e plotësojnë tërësisht dilemën që kërkohet.

Gjuha e rrëfimit, gjithashtu është e përzgjedhur dhe e përshtatur me kujdes, varësisht prej tablove që paraqet. Poema është krijim artistik, por, poema është edhe krijim gjuhësor, ku poeti për të arritur synimet artistike, për të krijuar imazhe e ndjesi shfrytëzon mundësitë e ligjërit, krijon dhe shtron objekte gjuhësore estetike. Fjalët varësisht prej funksionit, janë të vjelura nga visari kulturor i shqipes që kanë edhe shtresën e dytë të domethënies artistike. Me anë të fjalës, autori ka aftësinë të dalë përtej vetvetes duke rrëzuar barrierat mes botës së tij të brendshme shpirtërore e mendore e të krijojë gjendje të caktuara emocionale. Veç gjuhës së tij të përzgjedhur, ai ndikohet apo qëllimisht për të krijuar atmosferë dhe efekte artistike pranon leksikun kosovar dhe përcjell kumte me personazhe si: Asim, Qerim, Selman, Destan, Hasan, Dan, emra karakteristikë që hasen aq shpesh në mjedisin kosovar të kohës. Gjithashtu hetohen fjalë e emra të tjerë që përcaktojnë mjedisin kosovar dhe përplotësojnë atmosferën në tablonë artistike si: Babë, vogli, sorrat, Vatani përnot, etj., fjalë nga gjuhët e tjera të hasura në mjediset kosovare si: xhandar, vojnuk, gllavnik, potporuçnik, naçallnik, vojvodë, kral, tyxhar, sheher etj.

Këtë poemë e shquan edhe përbërja ideore me mesazhe moralizuese, ndjenjë atdhetarie e gjithashtu me vlera të theksuara ideore e artistike. Shprehja e dhembjes e krenarisë njëkohësisht, adhurimit e shpresës si mesazh përfundimtar. Prandaj, vendi i saj në poezinë shqipe është përkrah krijimeve të përkushtuara Kosovës dhe dramës së saj, që vijnë që nga Asdreni, për të vazhduar nga Lasgushi, e më vonë me një tjetër dimension nga I. Kadare, D. Agolli, H. Aliaj etj. Aq më tepër vlera e “ Poemit kosovar” në literaturën shqipe sikur rritet, kur kihet parasysh se ky autor vjen nga jugu i vendit.

Proza e tij falë talentit dhe kulturës së gjerë tenton të hapi shtigjet e prozës së mirfilltë tregimtare shqiptare. Është e vërtet se fillimet letrare të Kutelit përkojnë me vitet ‘30, kohë kur botoi disa nga shkrimet e tij të para, por ai nuk mund të quhet si një shkrimtar i periudhës së Pavarësisë apo si shkrimtar intelektual i traditës. Ai është padyshim një prej shkrimtarëve modern dhe bashkëkohorë të letërsisë shqipe, sepse këtë fakt e vërtetojnë jeta, veprimtaria, kohëshkrimi dhe cilësia e lartë estetike e teksteve letrare. Vepra letrare e Kutelit dhe personaliteti i tij krijues, vijnë të rrezatojnë dhe të ndikojnë dukshëm mbi lexuesit e kohërave të ndryshme dhe të hapësirave socio-kulturore të ndryshme.

Me pseudonimin e tij Kuteli (Dhimitër Pasko) nënshkroi pjesën më të madhe të krijimeve të tij letrare, të gjitha prozat e tij. Jeta reale dhe jeta letrare e Dhimitër Paskos/ Mitrush Kutelit krijojnë një dualitet të atillë, saqë duket se të dyja etnitetet bëjnë një jetë të pavaruar nga njëri-tjetri.

Në parathënien e librit “ Sulm e lot” Kuteli pohon: “ Njeriu mund të ketë një pregatitje shkencore ose tjetër dhe një thirrje të brendshme ose tjetër. Pregatitja s’lot aqë rol sa lot veprimi”⁶².

Autri Palok Daka në librin “ Fjalor pseudonimesh” (1743-1944), shënon pseudonimet e Dhimitër Paskos që ka përdorur në të gjitha tekstet e botuara deri më 1944: Bufi i kënetës, Bum-Bum, Dr. Pas, Izedin Jashar Kutrulija, J. Jangllëshi, Jonus, Lugati, MmmD, M. Liqerasi, Malum Malum Dudumi, M. Kuteli, Mitrush Kuteli, M. K, Prendi Paparisto⁶³.

Me këtë mori pseudonimesh, emri i Kutelit është i vetmi rast në letërsinë shqiptare ku krijohet një spektakël emrash të pastër. Kjo krijon një lojë te autori për vetë strukturën e prozës së tij rrëfimore ku paraqet një tërheqje të autorit në favor të narratorit. Shumica e prozave të Kutelit kanë në qendër një personazh fëmijë. Ndaj rrëfimi përshkruhet në vetën e parë çka bën të mundur që rrëfimi të organizohet sipas pikëvështrimit të një fëmije, i cili merr dhe atributet e rrëfimitarit, me një distancë të dukshme kohore nga koha e rrëfimit që është gjithmonë në të shkuarën.

---

⁶² I, J. kutrulija dhe Mitrush Kuteli, Sulm e lot, Tiranë, 1944, Fq.6.

⁶³ P. Daka, Fjalor pseudonimesh (1743-1944), Shkenca, Tiranë, 1998, Fq. 170-171

Shtojca 1. Testamenti i Kutelit

Testamenti, letra e fundit e Kutelit, adresuar gruas dhe fëmijve është teksti më i dhembshëm i tij që i ka përthithur situatat e fundjetës në një gjendje ku meditohet për vdekjen madje si një ëndërr e llahtarshme ku shfaqen vetmia, halucinacioni, ikja, vuajtja, dhembja, ndjekja, tradhëtia, vrasja etj.

Kështu Testamenti i Kutelit e kuptimëson poetikisht e përjetësisht kohën e dhembjes krijuese jetësore, ekzistenciale të shkrimtarit në çastin më përfytyrues të vdekjesimit. Është një dialogim i habitshëm në kacafytje me jetë-vdekjen ku pasqyrohet emocioni dhe arsyeja përbrenda ritualit të pagjumësisë apo të ëndrrave të liga.

Testamenti i Kutelit është një alegori e fortë për aktualitetin jetësor, njerëzor, shoqëror por edhe letrar me kohën kur është shkruar. Domethënia letrare dhe kritike e tij përqëndrohet në një kohë të përjetuar me aktivizimin e një akti qëllimor si porosi, amanet për gruan, për fëmijët, për rrethin edhe atëherë kur gërshetohen faktet letrare me të ndodhurat jetësore.

Në rrafshin tjetër të domethënies mesazhi esencial ngulitet përbrenda konceptit qëndror të këtij atdhetarizmi e dashurie ndaj gjakut të vet, trashëgimisë: “ Fëmijët i porosit ta duan vendin dhe gjuhën tonë gjer në vuajtje. Të mos u shqasë zemra kundër Shqipërisë kur do të vuajnë pa faj. Atdheu është atdhe, bile edhe atëherë kur të vret”.

Amaneti i Kutelit është teksti më personal i tij, në të cilin shpalos dhimbjet, egërsohet, përmallohet dhe lë porositë. Ai e nis testamentin nga një ëndërr.

Shpjegimin e ëndrrës ia shkruan të shoqes në kohën e shkruar: “ Të kam helmuar jetën, sepse edhe mua ma kanë helmuar të tjerët”⁶⁴

Gjendja ekonomike e Kutelit është e rëndë ndaj dhe ai e di fare mirë që këtë barrë të rëndë ia lë gruas. I vetmi mendim për ta nxjerrë nga varfëria ishte tradhëtia dhe vjedhja. Por ai nuk mund ta ndiqte dot këtë rrugë.

Ai shprehet: “ Kam punuar shumë, kam dashur shumë, kam gabuar shumë”⁶⁵.

Kuteli vuan se do të mbetet gjithnjë i pakuptuar: “ Do të më njohë dhe do të më kuptojë dikush, të paktën pas vdekjes?”.

Në testament Kuteli shpreh qartë se jeta nuk jetohet me ëndrra. Gjendja shpirtërore e tij është e rënduar. Fëmijët i porosit ta duan vendin dhe gjuhën tonë shqipe.

Kuteli e di se është i vrarë, ndaj mbështetja e fundit për të është familja. Madje Kuteli nga varrimi i tij përjashton dhe motrën. Ai thotë: “ Gjaku s’bëhet ujë... por bëhet qelb”. Kjo është thënia më tragjike e një jete të vuajtur e të përziesshme.

Testamenti i Kutelit nxjerr në pah mundimin e njeriut dhe vetminë e tmerrshme të autorit. Ai shpjegon gjendje të ankthit e të mosdurimit në qarqet letrare të Shqipërisë.

Ai dëshmon se letërsia është mallkim, dhe ky mallkim frikësohet t’ia prekë fëmijët, ndonëse nuk gjen shpëtim përtej familjes.

---

⁶⁴ Kuteli, Mitrush., Testamenti, botuar te Hylli i Dritës, nr 3-4, Tiranë, 1994.

⁶⁵ Po aty.

Kështu, testamenti i Kutelit e kuptimëson poetikisht e përjetësisht kohën e dhembjes krijuese, jetësore, ekzistenciale të shkrimtarit në çastin më përfytyror të vdekjesimit. Është një dialogim i habitshëm në raportin: egoalterego, në kacafytje të përthellë me jetë – vdekjen, ku zatetet emocioni dhe arsyeja përbrenda ritualit të pagjumësisë apo të ëndrrave të liga, herën tjetër. Testamenti i Kutelit është një alegori e fortë për aktualitetin jetësor, njerëzor, shoqëror, por edhe letrar në kohën kur është shkruar. Më poshtë po paraqesim të plotë testamentin e Mitrush Kutelit:

E dashur Eftëri,

Këtë letrë, që është, ndofta, e fundit, desha të ta shkruaj me dorë, po nuk mund. Sot nuk e kam dorën të sigurtë, më dridhet. Ti s'je këtu. Ke shkruar me Pandin në Rrushkull për të parë Poliksenin dhe Atalantën. Të nxita më shumë unë. Nga brenga, nga malli. Jam vetëm në shtëpi. Doruntina ka shkruar të lozë me vajzat e Bajramit. Mendjen e kam të turbullt nga pagjumësia, nga ëndrrat e këqia. Sikur më ndiqnin gjermanët, që të më varnin. Iknja me vrap, hynja në gropë e puse, dilnja prapë. Ata më ndiqnin. Ment më kapnin. Iknja përsëri. Në një çast u gjende edhe ti pranë meje. Dhe iknim. Pastaj u ndamë. Fundja u gjenda i ndjekur nga njerëzit tanë. Prapë gropë, puse, gremina. Sikur isha në Berat, nën Kala. Në një sterrë të Kalasë, pranë Kishës. Më tej, në Fier. Kisha shpëtuar nga ndjekjet dhe kërkonja ndonjë shtëpi për t'u fshehur. Isha i zbathur, i zveshur. Dikush më thirri: " Qëndro, Dhimitri! Të zëmë". Më rrethuan, më zunë dhe po më shpinin të më vrisnin. Unë qeshnja. Kisha qef të

më vrisnin... Dhe ja, u gjenda në burg. Shumë njerëz. Midis tyre Sofo Çomorra, që ka vdekur. Më shikonte me dhembje. “ Si u bë kështu, o Pasko? Ç’ke bërë?” –“ S’di”. –“ Shiko këtu”. Dhe më dha ca shkresa të shkruara bukur: një akt akuzë dhe ca lidhje të tjera. Më quanin bejtexhi. Më thoshin se kisha bërë një vjershë për glyrën me rima italiane. Pashë Andrean. I ardhi keq. U vendos të më vrasin. Prapë u gëzova. –“ Fundja, do vdes, thashë. Do të shpëtoj. Do çlodhem. Jeta ime ka qenë shumë e turbullt, e ngatërruar, e mirë dhe e keqe. Sa mirë që mbaroi”. Kur u ngrita, ti po bëheshe gati për në Rrushkull. Kokën e kisha, dhe e kam, të rëndë. Ti shkove më 7 e gjysmë. Pas 5 minutash ardhi Ilua i Sterjos e më solli lajmin: vdiq Thanas Cikuli... Sipas mendjes sime, shpëtoi. E kam zili. Vdekja është prehje e madhe, shkëputje nga dhembjet. Vërtet, edhe nga gazet, por në një kohë, kur njeriu është shumë i sëmurë, i mërzhitur, vdekja është shpëtim: nga dhembjet fizike e shpirtërore. Që të dyja janë të rënda. Ti e di sa dhembje të tilla kam pasur në kohën e fundit. Njëra, që ti ma di, është se si pasojë e tyre nuk jam i zoti të punoj, të krijoj, të paguaj bukën që më jep shteti për vete e për fëmijët. Unë s’kam qënë e s’dua të jem kurrë parazit. Po ç’të bëj, grua?S’mund.Kokën e kam të turbullt.....Letrën e nisa për tjetër gjë: të të përsërit porosinë e mija të fundit. Më fal se të mërzhit. Unë t’i kam thënë kaq herë. Të kam helmuar jetën, sepse edhe mua ma kanë helmuar të tjerët. Dhe s’kam qënë i zoti ta mbaj helmin për vete, siç më takon.Ky qoftë i fundit që po të sjell.Ne u bashkuam, rrojtme, dhe bëmë fëmijë në vjete stuhie: burg, urbanizëm, hotel. Po atëhere kisha shëndet dhe i kapërxeva të gjitha. Tani, ti e di... I di ditët e netet e mija. Sëmundjet dhe brengat më brehnë, më hëngërn. Unë e shoh tani vdekjen si një lirim nga dhembjet. Nuk e dua, po nuk e largoj dot. E shoh se afrohet, më çik. Më vjen keq se do t’i lë fëmijët të vegjël, pa

krah, mbase në vobekësi të madhe, në pamundësi për t'u arritur synimeve. Pensioni im nuk do të mjaftojë. S'kam " vjete shërbimi". Domosdo, 22 vjet jashtë. Edhe atje kam punuar sa jam shuar, por këta vjetë pune nuk peshojnë për efekt pensioni. Fati im i keq, fati i tyre i keq. Ndofta, pas vdekjes, kur të pushojnë pasionet dhe urrejtjet, shteti ynë mund t'ju ndihmojë për hir të punës sime së kaluar: në gazetari dhe letërsi, që në moshë të njomë, dhe sidomos në fushën ekonomike. Një pjesë të shkrimeve të mija shqip dhe rumanisht janë aty, në Bibliotekën Kombëtare. Disa njerëz i dinë përpjekjet e mija kundër kapitalit italian, kundër grabitjeve gjermane. Kam punuar pa interes vetiak, bile kundër interesit vetiak. Nuk kam ndjekur kurrë pasurimin tim, sepse ky pasurim mund të bëhej vetëm me dy mjete: me vjedhje (ka njëmijë e një mënyra vjedhjeje dhe unë s'kam përdorur asnjërën) dhe me tradhëti, duke u shërbyer të huajve për të grabitur vendin dhe duke marrë para për këtë shërbim. Zgjedha rrugën e kundërt: luftën kundër atyre që donin të grabisnin, atyre që grabisnin. Nuk i ndala dot të tëra, jo se s'desha, jo se kisha interes, po se s'munda. Kaq munda, kaq bëra. Kundër grabitjeve italiane, kundër grabitjeve gjermane, kundër grabitjeve jugosllave. Nuk zgjedha kurrë udhën e rehatit vetiak, udhën e " urtë e butë e lugën plot". Kam punuar shumë, kam dashur shumë, kam gabuar shumë. Tani jeta shkoi, nuk kthehet dot, nuk ndreqet dot. Të kam treguar se gjermanët do të më varnin përpara bashkisë, kur muarr vesh se kisha sabotuar nxjerrjen e monedhës së re që donin të bënin. Më shpëtoi fati. Nuk do të skuqem kurrë nga turpi as me veprimin tim në ditët e para të çlirimit. Punova si i marrë, luftova kundër grabitjeve jugosllave. Aq më fort nuk mund të skuqem nga turpi për veprimtarinë time praktike në fushën ekonomike në Rumani. Edhe atje kundër gjermanëve. Unë kam pasur gjithnjë,

si bir i një populli të vogël, një urrejtje të madhe kundër idesë së zezë “popuj mbi popuj” ose “të mëdhenj mbi të vegjël”, por “popuj përkrah popujsh”. Ky parim ka ushqyer në mënyrë të vetëdijshme dhe të pavetëdijshme, automatikisht, veprimtarinë time. Kam qënë kundër rusëve sepse ata mbajnë nënvete dhe shkombëtarizojnë popuj të tjerë; kundër gjermanëve sepse kanë shfrytëzuar dhe zhdukur popuj të tjerë, kundër anglezëve për të njëjtën arsye. Biri i një populli të vogël nuk mund të bënte ndryshe. Në Rumani kam luftuar, aq sa mund të luftojë një njeri i vogël, kundër shfrytëzimit të kapitalit vendas dhe të huaj. Këtë qëndrim kam pasur edhe kur isha drejtor banke. Një nga pasojat e para ka qënë një “skedë e zezë” në aparatin gjerman të Vjenës, më 1940-1941. Për këtë “skedë të zezë” ardhi e më foli dikush në bankë: “Ç’po bën kështu? Nuk e di ç’të pret? Pse kundërshton që vëndin e kapitalit çifut ta zerë kapitali mik gjerman?” Unë di një gjë: kapitali s’mund të jetë kurrë mik, po vetëm kapital. Ay ushqehet me fitime, mbahet me fitime, rron për fitime. Dhe fitimet s’kanë kurrë të mbaruar. Njëja kërkon të bëhet dy, dyja katër, katra tetë, mija dhjetë mijë, milioni qindmilion e kështu me radhë. Në dëm të njerëzve, të popujve. Si ish drejtor tri bankash (gjithnjë i varfër) di se fitimi i vjetër nuk ngopet me fitim të ri, siç nuk ngopet deti me ujë.

Do të më njohë dhe do të më kuptojë dikush, të paktën pas vdekjes? Nuk di. Desha të më kuptonte dhe njihte jo për nder e lavdi, po që fëmijët e mij të cilëve u lë trashëgim punën dhe ëndrat e mija të mos vuajnë për bukë sa janë të vegjël, të ndjekin studimet dhe të gjejnë udhën e tyre në jetë. Jam i sigurtë se po të vlerësohej në këtë drejtim puna dhe përpjekjet e mija në të kaluarën,

fëmijët nuk do të vuanin. Nisa të të shkruaj një letrë të shkurtër lamtumire, dhe u nxeva ndonëse më buçasin veshët e më dhemb koka prapa dhe shiko se ku arrita.

Dëgjo!

Shenjat nuk i kam të mira. Tensioni ngrihet e ulet, zemra ngec. Nisem për në zyrë a për shëtitje dhe më priten këmbët, më mbahet fryma. Ndalem e helmohem me ilaçe. Netet i kam skëterrë, siç e di vetë. Këto të gjitha thonë se nuk e kam të gjatë. Pra, mos u hidhëro se po të porosit edhe një herë.

Kur të vdes mos bëni lajmërimi nga ato që ngjiten nëpër muret. Vdekja është një ngjarje që i takon atij që vdes dhe shtëpisë së tij. Pse ta dijë bota?

S'dua!

Nuk do të lajmëroni, para varrimit, asnjëri, me përjashtim të pesë a gjashtë njerëzve më të afërmë për të bërë formalitet e varrimit dhe varrimin. Kaq! S'kam qef të mërzit njeri. Sikush ka hallet e veta.

Dikur kisha dashur të varrosesha në Pogradec, pranë babajt e nënës ose lart në gështenjat, në Shën e Djelë. Tani e kam ndryshuar mendjen. Varrimi është një ngatërresë. Varrosmëni këtu, në Tiranë. Gjith Shqipëri është! Nuk dua asnjë shkrim mbi varr. Vetëm një kryq, si babaj, gjyshi, stërgjyshi.

3.....

4. Fëmijët i porosit ta duan vendin dhe gjuhën tonë gjer në vuajtje.

Të mos u shqasë zemra kundër Shqipërisë as kur do të vuajnë pa faj. Atdheu është atdhe, bile atëhere kur të vret. Këtu kanë lindur, këtu të rrojnë me mish e shpirt, qoftë edhe me dhembje. Atalanta dhe Pandeliu kanë prirje për letërsi. Le të mbarojnë studimet në ndonjë degë praktike-ajo fizikë; ay, mjekësi ose ndonjë fakultet tjetër, fjala vjen, për arësimtar, -dhe le të merren edhe me letërsi. Por jo si profesjon kryesor. Profesionismi në letërsi, në vëndin tonë, është, hë për hë, një rrugë vuajtjesh, buka e tij është e hidhur. E hidhur, them, për atë që s'di marifete dhe hipokrizira. Tereni i letërsisë është një tokë tek gëlojnë gjërprinjtë. Të vrasin shokët, se ju bën hije. Dhe kur nuk u bën hije do të thotë se nuk je i zoti për letërsi. Dorëshkrimet ja u le atyre të dyve, sidomos Pandeliut. Të mos i prekë askush! Ay do të rritet, do të lexojë shënimet e parealizuara, do t'i përpunojë. Për këtë duhet të grumbullojë më parë shumë kulturë. Talenti, prirja nuk vlejnë asgjë pa punë, pa kulturë. Askush të mos më prekë dorëshkrimet para se të më rritet djali! I vini në arkë, i mbyllni!

Polikseni dhe Atalantë! Pandeli dhe Doruntinë! Të doni njëri- tjetrin, të ndihmoni njëri- tjetrin, të duroni njëri- tjetrin! Mos vini re vogëlsirat, mos u grindni për vogëlsira, për asgjë. Hithni tutje inatin, se ay është burim i shumë të këqijave. Përpiqi të mos ju rritet mëndja. Inati dhe mendjemadhësia na kanë bërë dëme të mëdha. Na prishnë. Zemra juaj të mos njohë urrejtjen, grindjen, mërinë. Urtësi, butësi, zemërgjërësi! Hapni sytë për çdo hap që bëni në jetë. Jeta mund të priset nga një hap i gabuar, vetëm nga një hap. Pastaj vinë

greminat. Kur t'ju vijë koha, martohuni. Të dëgjoni zërin e zemrës, po edhe të arësyes. Shpesh, zemra të shpje në udhë të gabuar, në qoftë se nuk e drejton arësyeja. Mos i kërkonit shumë jetës, sepse jeta është koprace në mirësi. Mos ëndëroni ato që nuk realizohen dot. Mos u matni me hijen e mëngjezit, që sjell mëndjemadhësinë. Do t'i kërkonit jetës aq sa mund t'ju japë. Ta doni dhe nderoni mamanë, se ka qënë trime në jetë, ka vojtur shumë. Të dy kemi vojtur. Embëlsojani pak pleqërinë pas kaq tufanesh. Ajo ka grumbulluar shumë përvoje nga jeta e hidhur, dhe kjo përvojë mund të jetë e dobishme për ju, që të mos vuani. Doruntina është më e vogla. Ajo ka nevojë për mjaft vjet ndihme dhe drejtimi. Mos i kurseni ndihmën tuaj, që të mund të prehem i qetë në dhe. Mos më qani! Mbahuni! Unë e rrojta jetën, mbarova qerthullin tim. Nuk dua t'ju shohin të tjerët kur qani. Më dëgjoni? Lotët janë të kotë. Kush vdes nuk ngjallet. Unë as që dua të ngjallem, as që dua ta filloj jetën përsëri. Mjaft! Këtë porosi mos e shkelni.

Efterpi, më fal për këtë mërzitje të fundit! Mbahu dhe jepu zemër fëmijëve. Bëj siç të porosita. Mos ndrysho asgjë. Nuk dua njerëz në varrimin tim. Më të shumtit vinë për sehir, për formë. Unë i kam urryer ngahera varrimet e bujëshme, me kallaballëk. Edhe disa fjalë: kuptohet se nuk do të lajmërosh as njerëzit e tu, këtu ose në Korçë, me përjashtim të Foqit dhe Nestit.

Të përqafoj, të lutem të më falësh dhe lamtumirë.

Yti

Dhimitraq

Shtojca 2

Vepra dhe dorëshkrime të rralla të Mitrush Kutelit

- **Tradita**

Jam adhuronjës pa rezerva i traditave të vendit. Arsyet janë të shumta. E para se tradita na shquan nga popujt e tjerë. Të dytën dhe të tretën i harrova, po mjafton e para.

Pra, jam adhuronjës i traditave të vendit që na shquajnë nga vendet e popujt e tjerë, të cilët, medoemos, janë të poshtër e barbarë.

Tradita e vendit e do që kur bëhët dikush ministër, të vejë gjithë populli në dikasterin përkatës për urimet e rastit. E do, s’e do; e quan të mençëm a budalla; e quan të ndershëm ose jo – për të uruar duhet të vesh ta urosh. Kjo që të kesh nesër derën çelur për ndonjë favor personal ose të ndonjë miku ose të ndonjë miku të mikut si e do tradita e vendit. Po të jesh i afërmi i ministrit shtroresh në kolltuk të butë edhe bën muhabet, duke pirë kafe e duhan (se punët e Dikasterit vënë vetë...), kurse po të jesh vetëm “ turmë”, kënaqesh me një cigare e me një shkëmbim buzëqeshje të ëmbël si hallva e si kadaifi bashkë. Fundi i fundit, mor zotni, ti nuk vete për cigare, po që ta dijë ministri se je në jetë, se e urove, se i the “ Shkëlqesë” dhe dora – dorës, kaq mjafton.

Më anë tjetër tradita e do që vendi të ketë buxhet – qoftë edhe se arka s’ka një metelik.

Dhe tradita s’ka si të shkelet!

Gjithë tradita e do që në buxhet të jenë shkruar shpenzimet për një vit. Po për fat të keq viti është i gjatë fort dhe durimi ynë i shkurtër fort. Pra ministri në është ministër me zile, e jo frikacak i ndershëm lipset të bëjë dy gjëra:

a) t'i marrë fondet e një viti që në muajin e parë;

b) t'i prishë sapo i përblau.

Këtë e lejon tradita edhe tradita nuk mund të shkelet!

S'prish punë në mbetën 11 muajt e tjerë pa fonde. Qëllimi i buxhetit dhe i qeverimit u prek, si e do tradita kombëtare.

Pikat e mësipërme duhen vënë në zbatim aq më fort se mund të bjerë qeveria, dhe, kuptohet, një qeveri që ikën, nuk lipset t'i lërë qeverisë që vjen asnjë lek në arkë.

Tradita e do që bosh e mora, bosh e lashë – e ç'nxora, i prisha! Fund i fundit, mor zotni, vetë i mblodha vetë i harxhova!

Pra, nëse një qeveri ha fondet e një viti në një muaj a dy, tradita e do që qeveria tjetër të krijojë fonde të tjera gjithë për një vit e t'i marrë që në fillim në xhep, ose në arkat dikasteriale – private për t'i shpenzuar brenda një muaji.

Kur në një vit kemi katër a pesë qeveri, kjo do të thotë katër a pesë lumturi buxhetore!

Kuptohet se shtesat edhe bartjet e fondeve janë bashkë!

S'ka lumturi më të madhe se atëherë kur ndërrohen qeveritë! Pasurohen kaq njerëz – vetë edhe miqtë – mbulohen kaq halle, boshatiset arka e madhe edhe mbushen arkat e vogla.

Sepse tradita e do që kur vjen një ministër i ri të fillojë me favore dhe kur ik, ta mbyllë gjestionin gjithë me favore. Veçanërisht kur ik duhet të jetë dorëhapur “per buon uscita” e më fort që ministri – trashëgimtar të trashëgojë arkën bosh.

Kështu e do tradita edhe tradita nuk duhet shkelur! Sepse e para: tradita na shquan nga vendet e popujt e tjerë, që janë medoemos barbarë edhe të poshtër dhe sepse, e dyta... e treta...

Ishallah kemi çdo muaj një qeveri, që kësilloj kombi të jetë i lumturuar në çdo muaj.

Ishallah...

Ishallah...

- **Gomarët e Vezuvit**

Çka u pat shkruar në fletore mbi disa ahengje pa vend e pa kohë, në kryeqytet, kur drita e elektrikut asht djegë deri në mëngjes e kur dajreja e jevgave nuk ka pushue derisa ka dalë dielli, më ka kujtue çka vijon.

... para se me ba vaki katastrofa e njoftun e shpërthimit të vezuvit, kur ka hupë krejt qyteti Pompei, njerëzit tue mos ditun çka u pregatit fati, bajshin aheng si gjithmonë. E vërteta asht se zhurma e brendshme e nëntokës paralajmëronte diçka të jashtërendshme, po jeta vijonte e pandërpreme. Ma fort kur tymi kish fillue me u avitë në grykën e vezuvit, gomarët vijoishin me kullotë përsipër barin e gjelbër, pa kujtue se nën njat bar të gjelbër zien zjarrmi i një ferri të vërtetë.

Ka shpërthye mbasandaj hini e zjarrmi, tue kapë e tue djegë gjithçka ka gjetun aty pranë.

Bota jon asht e ngrefun sot mbi një tokë vullkanike, në kuptimin botnuer të fjalës. Zjarrmi mundet me shpërthye dita-ditës, kurse na, si gomerët e Vezuvit, rrimë tue kullotun barin e gjelbër aty siprit...

Diçka ma fort: na jena ma intiligjentë se veshgjatët e Vezuvit për me marrun dijeni mbi gjendjen, e prapseprapë jena tue vijue në rrugën e gabueme. Ne jena mbyllun në një kullë egoiste, tue i vun drynin portave të shpirtit e të mendjes, për me mos digjue e vështrue mizorianat e kohës që askurr s'kan qen ma të mëdhaja.

Pse kur kena pas hupë në disa minuta tre mijë shpirt, ma të shumtit gra e fëmijë, si në Pejë?

Pse kur kena pasë një vend ma të rrënuem prej zjarrit e vdekjes se në ditët tona?

Pse kur kena pasun ma shumë fëmijë jetimë, ma shum gra të veja, ma shum prind në vajtim për hupjen e bijve të dashtun?

Pse kur kena pasun ma shum njerëz të grumbulluem në një ishull si ky i Tiranës të rrezikuem prej urisë e prej vdekjes?

Askurr!

Askurr mizoria s'ka ken ma e madhe në vendin tonë e askurr ardhmënia ma e turbullt për secilin veç e për të gjithë bashk!

E na, (na ajka e shoqnis!) keni fuqinë morale me iu shtue ahengut për një rasë gëzimi privat, tue mbajtur apostafat e me urdhën të veçant epror “ a giorno” dritën e elektrikut, ndërsa asht botnisht e dijtun se populli s'ka ujë me pi, mbasi mungojn karburantët për me e shpërndam e s'ka bukë me hangër mbasi gjithë për atë shkak s'asht e mundur me u sjellun ushqime.

Nji vepër e tillë asht gati imorale nga pikëpamja shoqnore, pse ajo vulos me një vulë të shëmtueme një mot të vështirë e sidomos një shoqni të kalbun.

... sigurisht se gomarët që kullotshin mbi Vezuv do kishin veprue tjetër lloji në kjoft se do kishin pasun mundësinë me kuptue se ndën barin e gjelbër ziente zjarrmi e hini i valë.

A thue se shoqnia shqiptare asht ma pak inteligjente e ka me pak kuptueshmëri se gomarët e Vezuvi?...

Kini mëshirë! Jam i pasur!

Kini mëshirë!

Kini mëshirë se jam i pasur me halle shumë!

Kam një depo me manufakturë, një me këpucë, një me sende ushqimi – kafe, sheqer, oriz...

Pra, jam faktor pozitiv i jetës shoqërore. Sepse unë vesh, mbath dhe ushqej botën. Kuptohet, me para! Fitimi që kërkoj është i vogël: 1000 deri më 5000 për qind. E ç'janë 5000 për qind, kur mund të hap gojën e të kërkoj më shumë? Kush do më ndalonte? A s'është malli im? A s'e kam sjellë me djersën e ballit nga Italia me leje të veçantë si favor politik se kisha devizë të zezë edhe shpirt të një ngjyre me devizën?

Kam edhe disa ndërtesa në Durrës e në Tiranë, po jo gjë e madhe. Vetëm midis 2 dhe 5 kate. Pa fjalë, se kam edhe mall në Itali, po qiratë janë të ulëta.

Napolonat që kam, s'mund t'i përdor, se shpresoj të ngrihet kursi. I lë atje ku janë, për të tjera vakte më të mira. Se s'jam i çmendur, të përdor florinë për të ngrënë e për të pirë. Sepse për të ngrënë e për të pirë përdor fitimet e fitimeve të fitimeve nga fitimet e shkallës së njëzetepesë.

E pse ra fjala për të ngrënë e për të pirë, jam fort keq, i mjeri unë. Kam një depo me miell të bardhë, makarona të bardha (si i ka hije shpirtit të zi!), po kjo

depoja e ime po mbarohet. Më 1948 s'do kem asgjë, përveç verës dhe konjakut, që i kam boll deri deri të fillojë lufta e tretë e përbotshme.

Ishallah! Ishallah! Se do kem mend për të fituar, jo si tani.

A mos pandehni se është lumturi e madhe për mua të jem i pasur? Kësaj vere nuk vajta dot as në Riviera, as në Venetik, as në plazhin e Nice-s. Mbeta si mos më keq në këtë vend të lig, ku s'ka jetë prej njeriu. Automobilat më mbetën të papërdorur edhe askush s'ka që të adhurojë unazat e mia me xhevahirë sa një sy maçoku. Ha e pi e fli – po a mos kësaj i thonë jetë?

Dhe fatkeqësia më e madhe: as puna s'po më vete. S'gjej, mall të ri për të blerë e për të shitur. U mbyll bota! Është e vërtetë se çmimi i mallit të vjetër më madhohet dita me ditën, po kësaj nuk i thonë punë! Unë dua të fitoj me kosha, jo si tani. Po kam merak mos më vjedhin mallin...

Siç e shihni: medoemos duhet të keni mëshirë për mua të mjerin se jam i pasur!

Më i lumtur është ai që s'ka. Ai s'jep as tatime, si unë e as të tjera. Fle i qetë, aq më fort se është barkbosh e afif.

Kini mëshirë, kini mëshirë, kini mëshirë...

- **Ar! Ar! Ar!**

Rrija mbi një kodër dhe vështroja bijt' e Babilonit, edhe bijt' e Babilonit ishin ndarë në shumë të ndara. Edhe çdo e ndarë besonte se vetëm ajo ka rrugën e së vërtetës. Përveç këtyre të ndarave të vogla ish edhe një e ndarë më e madhe: shumica ishin të vobektë dhe pakica ishin të pasur.

Edhe të pasurit ishin shumë të pasur, dhe të vobektët shumë të vobektë.

Të pasurit kishin ar, kishin depo me mall, hanin bukë të bardhë sa u desh plënci, pinin verë të kuqe, visheshin me veshje të bukura e të buta dhe banonin në shtëpi të bardha të rrethuara me mure të larta.

Të vobektët ishin shumë të vobektë, sepse nuk kishin asgjë. Ishin edhe të zhveshur, të mjeruar fort, me plëncin bosh edhe të zhveshur, sa u dukeshin mishrat e trupit edhe pa një kasolle.

Ku të mbështetnin kryet, sepse i kish djegur lufta që pasuroi ata të tjerët.

Të pasurit thërrisnin: Ar! Ar! Ar!

Të vobektët thërrisnin: Bukë! Bukë! Bukë!

Edhe zëri i të pasurve u dëgjua, po zëri i të vobektëve nuk u dëgjua. Sepse të pasurit kishin cili t'i dëgjojë, sepse të fuqishmit flisnin gjuhën e tyre, po të vobektët nuk kish cili t'i dëgjojë.

Edhe si u dëgjua zëri i të pasurve iu dha atyre ar me grushte që të bëhen më të pasur. Edhe si u bënë më të pasur përsëri thërritën: duam ar! Sepse i pasuri

nuk nginjet me pasuri as me grushte ari si nuk nginjet deti me ujë edhe toka me dhe.

Si nuk nginjen me ar të pasurit thërritën në mes të tyre edhe u zemëruan fort edhe u hidhëruan shumë, sepse njëri fitoi 10000 kurse tjetri 5000 edhe tjetri 1000. Edhe u gacmuan midis tyre si ngacmohen qentë për eshtra. Me sa fitoi në një grimë një i pasur mund të rronin shumë ditë 1000 të vobektë, po kështu pat qenë e shkruar që të pasurit të bëhen më të pasur edhe të vobektët më të vobektë. Sepse deti s'nginjet me ujë, dheu s'nginjet me dhe dhe as i pasuri me pasuri.

Edhe kur tingëllonte ari nëpër tryeza turma e atyreve që me barkun bosh shtrëngonte rripin edhe plëncin sepse plënci kërkonte bukë. U tha atyre: Bukë nuk ka, sepse s'ka ar që ta blejmë, sepse arin që kish e morën të pasurit. Hani, pra, misër-kokrra edhe falenderoni se ju dhanë që të hani. Edhe ata hëngrën misër-kokrra edhe u helmatisën, por për të ngordhur nuk ngordhën.

Po të pasurit hëngrën bukë të bardhë edhe pilaf të butë që rri fort mirë brenda në plënc. Edhe si hëngrën pilaf të butë pinë verë të fortë edhe pas vere hëngrën kadaif edhe oshaf që të harrojnë mizoritë e jetës për pakicën e arit të mbledhur.

U çudita fort pa masë me të bijtë e babilonit, sepse vepronin kaqë çmendurisht, sepse kur vështrova mirë pashë se pranë tyre ish një greminë e madhe që munt t'i sillte sikujt vdekjen.

-Qysh rinë-, - thashë, kaqë të çkujdesur bijt e Babilonit pranë greminavet?

Edhe u afrova të vështroj edhe ja se ku pashë se të bijt e pasur të Babilonit ishin të verbër edhe nuk e shikonin dot greminën, as më të djathtë, as më të majtë. Sepse dhjami i fytyrës ish rritur aqë fort sa u kishte mbuluar vështrimin. Këta ishin bijt' e pasur të Babilonit edhe prandaj thërrisnin papushuar: Ar! Ar! Ar!

Edhe greminën nuk e vështroinin sepse Mirsha u kish zënë sytë. Edhe kur ngjisnin këto të gjitha, u duk një dorë e madhe që shkrojti në qiell këto fjalë: Mene, tçkel, fares – që do të thotë: u pa, u peshua, u nda.

Kjo ishte pamja që pashë që lart nga kodra kur vështroja babilonën, ku të pasurit ishin shumë të pasur dhe të vobektët shumë të vobektë. Edhe hodha vështrimin përtej edhe pashë të madhin e shejtanëvet që përkëdhelte brinjët e veta edhe qeshte:

Ha! Ha! Ha!

Si përfundim mund të themi se nisur nga pamfletet e sipërpërmendura mund të themi se ato janë dëshmi e rëndësishme që lidhen me interesat dhe shqetësimet e autorit. Këto shqetësime i gjejmë në organe të ndryshme të kohës, ku përmendim variantin “ Dje dhe sot” 1931 dhe “ Havadan më havadan” 1944.

Me anë të këtyre pamfleteve mund të analizojë probleme, dukuri, anë të ndryshme të jetës së përditshme si ekonomia shqiptare, varfëria, çmenduria

për pasuri etj. Ndaj me leximin e tyre lexuesi përjeton ngjarjet, gjendjet shpirtërore që nga humori deri tek urrejtja e dhimbja.

Trajton çështje të tilla si: injoranca, egoizmi, korrupsioni, jeta bosh e shtresave të larta etj. Kuteli pasqyron klimën social-politike të kohës. Ai zbulon pamje të dhimbshme të shoqërisë shqiptare të kohës pamje të cilat nga njëra anë paraqitnin lakuriq rregjimin dhe pushtetarët që qeverisnin vendin dhe nga ana tjetër jep të varfërit e të mjerët të cilët mezi gjenin në kasollet e tyre ca kokrra misri për t'i shpëtuar vdekjes. Kështu autori godet ashpër për dhimbjen dhe barkboshët që thërrisin: “ Bukë! Bukë!”⁶⁶ dhe urrejtja për të pasurit me depo me miell, me miliona e shtëpi të mëdha që thërrisin “ Ar! Ar!”⁶⁷ Kuteli përcjell atmosferën gri që karakterizonte jetën kulturore por na tregon edhe mosmirënjohjen ndaj njerëzve të shquar të penës e të letrave, qëndrimin indiferent ndaj prishjes së gjuhës shqipe dhe punës së dobët në fushën e botimeve dhe përkthimeve të tij.

---

⁶⁶ Kuteli, Mitrush., Vepra letrare 5, Tiranë 1990, Fq. 426

⁶⁷ Po aty, Fq.420

Shtojca 3

Studjues dhe shkrimtarë për kritikën e Kutelit

“Ai ... i ka sjellë kritikës shqiptare elemente të kritikës moderne”

Agim Vinca

“ Mitrush Kuteli është një ndër kritikët më aktivë... duke filluar nga fundi i viteve '20- të te “ Shqipëria e Re” e Konstancës e deri në fund të vitit 1994”

Ibrahim Rugova

“ Shkrimi kritik i Kutelit përfaqëson një orvatje të vetëdijshme për të çliruar kulturën shqiptare nga komplekset e provincializmit”

Aurel Plasari

“ Fakti që kritika letare shqiptare e kohës nuk merrej sa duhej me elemente të formës e ka shtyrë Kutelin të kalonte në skajin tjetër, duke i kushtuar vëmendje të posaçme gjuhës, muzikës dhe ngjyrimit të fjalës, peshës së saj emocionale”

Nasho Jorgaqi

“ Mendimi publicist, mendimi letrar dhe kritik në Shqipërinë e viteve '40 është karakterizuar nga emra të cilët kanë lënë gjurmë dhe janë aktual për ato çfarë përcjellin edhe në kohërat e sotme. Është Mitrush Kuteli, Lasgushi, Koliqi, Branko Merxhani etj., që ende janë të patejkalueshëm në studimet e tyre, edhe

në ditët e sotme... Mitrush Kuteli është një ndër shkrimtarët më të vëllimshëm dhe mjaft interesant i letërsisë së viteve '30-të por edhe më vonë”.

Sali Bashota

“ Një nga figurat e njohura të shekullit në fushën e prozës, por edhe të mendimit, si një personalitet i vërtet i pakontenstueshëm në kulturën shqiptare, padyshim që është Mitrush Kuteli”

Sali Bashota

“ Mitrush Kuteli e ngriti rrëfimin si lloj letar në një nivel ideo-artistik të merituar, duke e lëvruar për afro 40 vjet”.

Nasho Jorgaqi

“ ... ai është kritik i talentuar me invencion dhe sensibilitet bashkëkohor, që i ka sjellë kritikës shqiptare element të kritikës moderne dhe, në këtë mënyrë është bërë kasnec i rrymave të reja të saj... Mitrush Kuteli e konsideron kritikën letrare shkencë dhe i beson objektivitetit të saj, Dhimitër Paskua ka meritën e madhe me të cilën hapi një traditë pozitive për letërsinë e, në mënyrë të veçantë, për prozën tonë, që krijoi dhe lëvroi si stilist i dalluar, si njohës i rrallë i pasurisë dhe bukurisë së gjuhës shqipe”.

Dilaver Dilaveri

“ Kuteli na paraqitet si letrar e njeri kulture, si vetje fort komplekse. Si i tillë nuk i përket asnjë rryme letrare plotësisht”.

Martin Camaj

“ Mitrush Kuteli... asht një ndër shkrimtarët ma origjinal të letërsisë shqipe”.

Martin Camaj

“ Një personalitet ku qëndrojnë së bashku prozatori me poetin, përkthyesi me kritikun letrar, përralltarin me folkloristin, publicisti me studiuesin e shkencave ekonomike e, mbi të gjitha mjeshtri i tregimit”.

Ali Jasiqi

“ Kuteli, kur rrëfen i flet jo vetëm goja, por edhe mendja, dhe shpirti, dhe zemra dhe sytë. Ai flet me gjithçka të brendshme. Në fjalët e tij ka dashuri, ka ndenjë, ka dhimbje, ka jetë, ka natyrë. Proza e tij është dhe këngë, dhe peisazh, dhe legjendë, dhe muzikë, dhe dramë dhe reale, dhe fantastike, dhe gëzim dhe trishtim. Ishte një njeri i mirë, tepër i qetë, i amtur e punëtor”.

Ramandan Sokoli

“ Kuteli është piktori më i madh shqiptar; ai ka bërë epopenë e kësaj province dhe e ka bërë në mënyrë magjike”.

Anastas Kostandini

“ Mitrushi mbeti dhe do të mbetet mjeshtër i pakalueshëm i fjalës shqipe në prozë e, mbi të gjitha i tregimit”.

Petraq Kolevica

“ Shkrimtari e kritiku i ri “ Mitrush Kuteli... në novelat e tregimet e tij pikturonte një Shqipëri eterne, me një bukuri të butë, as të idealizuar, as të

përçmuar, me arin e vjeshtës e brymën dimërore, me hënën, lugetër, magji, erë kashte e pikëllim muzgu”.

Ismail Kadare

“ Kuteli përbën një fenomen të rrallë letar. Kuteli nuk ka asgjë të përbashkët me letërsinë e eksperimenteve absolute”.

Perikli Jorgoni

“ Me Kutelin letërsia është në radhët e para të prozës europiane të viteve ’30-të”.

Gjergj Zheji

Abstract

Literary aesthetic and modern thinking encountered in Mitrush Kuteli prose

The above thesis aims at shedding light to the originality in the narrative prose of this author and it tries to define and determine the rightful place his prose takes in the Albanian Literature. The analytical part of this study treats certain issues in the complexity of literary works, illustrating them with concrete examples from the literary creation under scrutiny. This method enables the launching of certain study hypothesis which will analyze the artistic appearances and context through characters' commiseration in the author's literary works and characterizing distinctions of the narrative technique. In this context what is aimed at is to frame the Mitrush Kuteli literary creation in the context of time; to highlight its non recurring characterizing features and then to evaluate its place in the Albanian Literature. In general, in part from recognizing the author's literary creation it has been consulted the theoretical literature and for our study to be highly supported and as thorough as possible.

Due to the nature of our study we had to analyze all the literary works provided by Mitrush Kuteli. As so all the methods we made use of, such as: comparative, analytical, biographical and synthetic are considered fruitful for as long as they serve as a medium and do not become an aim in itself.

His literary work of 20-30 is the greatest endeavor of those literary writers who have brought the Albanian language to the highest level. His literary writings describe Albanian language as artistic, aesthetic, ideal and emotional. Kuteli is a noted stylist with distinguishable characteristics. This author's writing skills are highly backed up by his style. The language used by Kuteli as a narrator is harvested by the artistic and literary treasure of Poradeci which is internalized in the meaningful layers of his narrative and it becomes a language of the highest figurative level. So, in his literary and creative writing Kuteli's language it has been treated with distinctive importance and originality.

The thesis we are introducing is organized within 7 chapters such as: A general overview on the literary and artistic creativity of Mitrush Kuteli; The perception

of Kuteli literary work from Albanian critics before and after '90; The poetry of Kuteli; The prose of Kuteli; The rapport of Kuteli prose in the oral literature; Kuteli as a critic; the role played by Kuteli in Albanian literature in the past and present.

I have effortfully tried to reconsider his literary writings according to their specific typology, to highlight those creative features which treat Kuteli as the founder of the modern Albanian prose and as one of the noted authors of Albanian modernity. There are also proposals that Kuteli together with Poradeci are the Albanian authors who laid the foundations of Albanian modern literature. Such a literary manifestation serves to emphasize the lack of social life during the historical period of Albanian transition.

Bibliografia

Vepra të Mitrush Kutelit

- Mitrush Kuteli**, “Baltë nga kjo tokë”, Naim Frashëri, Tiranë 1973.
- Mitrush Kuteli**, “Parafjalë në vepra letrare 4”, Tiranë 1990.
- Mitrush Kuteli**, “Vepra letrare 1 !” Shtëpia botuese Naim Frashëri, Tiranë 1989.
- Mitrush Kuteli**, “Vepra letrare 2 !” Shtëpia botuese Naim Frashëri, Tiranë 1989.
- Mitrush Kuteli**, “Vepra letrare 3 !” Shtëpia botuese Naim Frashëri, Tiranë 1989.
- Mitrush Kuteli**, “Vepra letrare 4 !” Shtëpia botuese Naim Frashëri, Tiranë 1989.
- Mitrush Kuteli**, “Vepra letrare 5 !” Shtëpia botuese Naim Frashëri, Tiranë 1989.
- Mitrush Kuteli**, “Tregime rumune”, Tiranë: Naim Frashëri, 1994.
- Mitrush Kuteli**, “E madhe gjëma e mëkatit”, Prishtinë: Rilindja, ETMM, 1997.
- Mitrush Kuteli**, “Poem kosovar”, Baldëin: Neë York, 1979.
- Mitrush Kuteli**, “Shënime letrare”, Tiranë: Grand Prind, 2007.
- Mitrush Kuteli**, “Prozë dhe vargje të zgjedhura”, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2001.
- Mitrush Kuteli**, “Tregime të moçme shqiptare” Prishtinë: Rilindja, 1971.
- Mitrush Kuteli**, “Tregimet e Petërburgut”, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2004.

Mitrush Kuteli, “ Poem kosovar dhe Poemi i Shëndaumit”, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2009.

Mitrush Kuteli, “ Piktori i vogël që bëntë mrekullira”- përralla kineze, Tiranë, 2009.

Mitrush Kuteli, “ Havadan më havadan”- pamflete, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2010.

Mitrush Kuteli, “ Korrespondencë Lasgush Poradeci- Mitrush Kuteli, Albpaper, 2010.

Mitrush Kuteli, “ Maçoku, gjeli e dhelpra” : përralla ruse, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2011.

Mitrush Kuteli, “ E bukura e dheut” : përralla ruse, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2011.

Mitrush Kuteli, “ Në një cep të Ilirisë së poshtme”, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2012.

Mitrush Kuteli, “ Keci i pabindur” : përralla popullore mongole, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2013.

Mitrush Kuteli, “ Ago Jakupi dhe rrëfime të tjera”, Prishtinë, 1968.

Mitrush Kuteli, “ Fshati im e pi rakinë”, Tiranë, Shtypshkronja e Shtetit, 1943.

Mitrush Kuteli, “ Dashurija e Barbarit Artan”, Tiranë: Shtypshkronja “ Dielli”, 1946.

Mitrush Kuteli, “ Kapllan Aga i Shaban Shpatës”, Tiranë: Shtypshkronja “ Luarasi”, 1944.

Mitrush Kuteli, “ Këngë e britma nga qyteti i djegur”, Tiranë, 1944.

Mitrush Kuteli, “ Pylli i gështenjave”, Tiranë: NSHB, 1958.

Mitrush Kuteli, “ Mall e brengë”, Tiranë, 1943.

Mitrush Kuteli, “Sulm e lot”, Tiranë: Shtypshkronja “Nikaj”, 1944.

Mitrush Kuteli, “Vërshimet e lumenjve”, Tiranë: Mitrush Kuteli, 2015.

Mitrush Kuteli, “Atdheu është atdhe, bile edhe atëherë kur të vret”, ESSE, 1996.

Mitrush Kuteli, “Në prizren midis të vdekurve dhe të gjallëve”, Revista letrare nr.3, 1995.

Mitrush Kuteli, “Lumi i madh”, Albania nr.231, 2000.

Mitrush Kuteli, “Kuteli fjala e fundit”, 2001.

Mitrush Kuteli, “Më fal që të kam helmmuar jetën”, Testamenti, Panorama nr. 250, 2003.

Literaturë teorike dhe kritika e shfrytëzuar

Bashota, Sali., Kuteli prozator, poet, kritik, Rilindje, Prishtinë, 1999.

Bashota, Sali., Proza e fillimeve të modernitetit, 2006.

Berisha, Latif., – Shema, Isak., Lexim letrar për klasën II të fazës së parë të arsimit të mesëm të orientuar, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore IKSA të Kosovës, Prishtinë, 1978.

Bexheti, Vebi., Jehu dhe tehu i fjalës, Letërsi Gjuhësi Publicistikë, Tetovë 2015.

Bulo, Jorgo., Për një tipologji të narracionit në prozën e Mitrush Kutelit, SF, nr 1-2, Tiranë, 2002.

Bulo, Jorgo., Shpirti i fjalës, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Botime Toena, Tiranë 2014.

Camaj, Martin., Kuteli ende i pazbuluem, Gazeta “ Albania” 4 Maj 2000.

Çapaliku, Stefan., Letërsia e interpretuar, Shtëpia Botuese Arbri, Tiranë, 1998.

Çiraku, Ymer., Shqyrtime kritike nga historia e letërsisë shqipe, Shtëpia botuese Albas, 2011.

Dado, Floresha., Letërsia e painterpretuar, qasje teorike ndaj realizmit socialist.

Dado, Floresha., Teoria e veprës letrare, Poetika, Botimi III, Botime Toena, Tiranë 2006.

Eco, Umberto., Për letërsinë, Përktheu Donika Omari, Shtëpia botuese Dituria, 2010.

Ese dhe shkrime të tjera kritike, Shtëpia botuese “ Naim Frashëri”, Grup autorësh 1990.

Ese dhe shkrime të tjera kritike, Shtëpia botuese Naim Frashëri.

Freud, Zigmund., Psikanaliza e artit dhe e letërsisë, Përktheu Albana Velia, Shtëpia botuese Dituria.

Gashi, Osman., Intertekstualiteti dhe oraliteti: E. Koliqi, M. Kuteli, A. Pashku, O. Gjini, 2002.

Genette, Gerard., Diskursi i ri i rrëfimit, Tiranë, Shtëpia botuese Dy lindje dy perëndim, 2014.

Gjoka, Behar., Simbolika e shpirtërores së rrokshme: Mitrush Kuteli, rrëfenjëza “ Rinë Katerinëza”, 2004.

Gjoni, Spiro., Netët dhe ditët shqiptare të Kutelit, Studime për autorë të ndaluar, Tiranë, 2008.

Grillo, Odhise., Mitrush Kuteli (1907-1967): të njohim shkrimtarët tanë, 1995.

Grup autorësh., “ Nëna”: tregime shqiptare nga Ismail Kadare, Faik Konica, Mitrush Kuteli, Kiço Blushi, S. Andoni, Sh. Tigani, 2000.

Grup autorësh., Kosova dikur dhe sot, EP, Prishtinë, 1980.

Hamiti, Sabri., Letërsia moderne shqipe 1, Tiranë 2009.

Hamiti, Sabri.,- Marashi, Ardian.,- Metani, Idriz., Gjuha shqipe dhe letërsia 3, Botimet shkollore Albas, 2008.

Hamiti, Sabri., Tematologjia, Akademia e shkencave dhe e arteve të Kosovës, Botime të veçanta LXVII, Seksioni i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Libri 28, Prishtinë 2005.

Jorgaqi, Nasho., Antologji e mendimit estetik shqiptar, 1979.

Jorgaqi, Nasho., Mitrush Kuteli mes partizanëve, tetor 1944: Aspekte të panjohura të jetës së shkrimtarit, 1999.

Jorgaqi, Nasho., Parathënie e Veprave letrare 1, Tiranë 1989.

Kaller, Xhonatan., Teori letrare, Një hyrje shumë e shkurtër, Era, 2001.

Kolevica, Petraq.,- Bushi, Ilir., Si i njoha tre gjigandët e kulturës shqiptare: Mitrush Kuteli, Eqrem Çabej, Vedat Kokona, 2002.

Kundera, Milan., Arti i romanit, Ese, Përktheu Adem Jakllari, Botime Toena, 2010.

Kundera, Milan., Testamentet e tradhëtuar, Ese, Përktheu Adem Jakllari, Botime Toena, 2010.

Kuteli ende i pazbuluem: Mitrush Kuteli, Martin Camaj 2000.

Kuteli, Mitrush.,- Çapaliku, Stefan., Kuteli, Fjala e fundit: Porositë e shkrimtarit të madh për familjarët, 2001.

Llanaj, Arjan., Kuteli kritik, Studim monografik, Shtëpia botuese Naimi, Tiranë 2013.

Lumi, Elvira., Kuteli “ I huaj midis të huajsh”, 2005.

Markaj, Mirosh., Letër hijes së tim Ungji: Mitrush Kuteli, 2002.

Mato, Tomi., Kuteli, Kalvari i një jete plot brenga, 2012.

Modelet e kritikës: Konica, Maloki, Kuteli 2005.

Morfologjia e përrallës, Përktheu nga origjinali Agron Tufa.

Muhametaj, Enver., Vështrim mbi mendimin letrar dhe estetik shqiptar të periudhës 1912-1944, Letërsia si e tillë. Probleme të vlerësimit të trashëgimisë sonë letrare. Akademia e Shkencave, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Akte të Konferencës Shkencore, Toena, Tiranë 28-29 mars 1996.

Kolevica , Petraq., Xhuvani me fatin e parathënë nga Kuteli, 1999.

Plasari, Aurel., Kuteli midis të gjallëve dhe të vdekurve, Tiranë 1995.

Plasari, Aurel., Letërsia dhe muret, Tiranë 1993.

Plasari, Aurel., Letërsia dhe muret, Tiranë, 1993.

Prop, Vladimir., Morfologjia e përrallës, përkthim nga origjinalja Agron Tufa, Pika pa sipërfaqe.

Qose, Rexhep., Tri mënyra të shkrimit shqip, Shkrimi ideologjik, Shkrimi folklorik, shkrimi modern, Botime Toena, Tiranë 2005.

Revista letrare, Botim i Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve të Shqipërisë.

Saliu, Islam., Mitrush Kuteli, Shkrimtari më i fuqishëm se vetvetja, 2001.

Seitllari, Liri., Veçori strukturore dhe semantike të leksikut dhe frazeologjisë në veprën e Mitrush Kutelit, Studime për autorë të ndaluar, Tiranë, 2008.

Sfidë, Nr.2, Organ i Fakultetit të Historisë dhe Filologjisë, Universiteti i Tiranës, 2004.

Shaban, Sinani., Historia e letërsisë shqipe: çështje të hapura, kurs ligjëratash universitare, Tiranë 2015.

Shala, M. Kujtim., Kujtesa e tekstit, Prishtinë, 2002.

Shtëmbari, Kristaq., Një rrëfim i rrallë i letërsisë sonë: Mitrush Kuteli, “ E madhe gjëma e mëkatit”, 2000.

Sinani, Shaban., Etnos në epos, Studim monografik, Toena, Tiranë 2011.

Sinani, Shaban., Për letërsinë shqipe të shek XX, Studime, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, Shtëpia botuese Naimi.

Sinani, Shaban., Për letërsinë shqipe të shekullit të XX-të, Shtëpia botuese Naimi, Tiranë 2010.

Sinani, Shaban., Për letërsinë shqipe të shek 20-të, Tiranë, 2015.

Sinani, Shaban., Rreth kohës dhe vendit të formimit të eposit të kreshnikëve, Kultura popullore 1-2, 1993.

Spiro, Gjoni., Netët dhe ditët shqiptare të Kutelit, Në studime për autorë të ndaluar, Qendra e Studimeve Albanologjike, I, Gj-L, Tiranë 2008.

Studime albanologjike, Letërsia shqiptare dhe realizmi socialist II, Letërsi, 2010/2, Viti XV, Universiteti I Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë.

Studime albanologjike, Letërsia shqiptare dhe realizmi socialist, II, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë, 2010/2, Viti XV.

Suta, Blerina., Disa aspekte të narracionit në prozën e Kutelit, SF,nr.2, Tiranë 2002.

Suta, Blerina., Pamje të modernitetit në letërsinë shqipe: proza e shkurtër e Koliqit, Kutelit, Migjenit, Onufri, 2004.

Teori dhe kritikë moderne, Përkthyer nga Nysret Krasniqi, Shtëpia botuese Rozafa, Prishtinë 2008.

Thomai, Jani., Leksiku dialektor e krahinor në shqipen e sotme, Botim i Akademisë së Shkencave, Tiranë, 2001.

Tirta, Mark., Mitologjia ndër shqiptarë, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë, 2004.

Todorov, Tzvetan., Hyrje në letërsinë fantastike, Pika pa sipërfaqe, Tiranë, 2015.

Todorov, Tzvetan., Studime të zgjedhura dhe kërkime të reja rreth rrëfimit, Përktheu Gjovalin Kola, Anton Papeleka, Shtëpia e librit- Panteon, 2015.

Uçi, Alfred., Kuteli në optikën e një rileximi: Sprovë për një analizë stilistike, 2002.

Uçi, Alfred., Pesë të mëdhenjtë e letërsisë shqipe në optikën e një leximi, Vatra, Shkup 2003.

Uçi, Alfred., Pesë të mëdhenjtë e letërsisë shqipe në optikën e një rileximi: N. Frashëri, Gj. Fishta, F. Konica, M. Kuteli, Migjeni., 2003.

Vinca, Agim., Mitrush Kuteli-kritik, 2004.

Vinca, Agim., Panteoni i ideve letrare, Prej antikës deri tek postmodernizmi, Camaj – Pipa, Shkodër 2002.

Vinca, Agim., Teori letrare, Shtëpia Botuese e librit Shkollor, Prishtinë, 2012.

Yzeiri, Ilir., Semiopragmatika e realizmit socialist (1944-1949), Onufri, 2013.

Zisi, Roland., Letërsia bashkëkohore shqipe, Poezia, Tiranë 2008.

